

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ४. एप्रिल, सन १८८१. अंक ४.

हें मासिक पुस्तक
पुणें पेठ बुधवार येथें
भाऊ गोविंद सापकर यांचे ज्ञानचक्षु छापखान्यांत
छापून प्रसिद्ध केलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

सूचना.

संग्रहाचे आश्रयदात्यांस अशी विनती आहे कीं ज्यांजकडे मागील सालची किंवा सालाची बाकी अद्याप देणें आहे ती त्यांणीं कृपा करून पाठवावी. गेल्या डिसेंबर मध्यें त्यांजकडे बिलें पाठविण्यांत आलीं आहेतच. पुनः पुनः बिलें पाठवून वर्गणीदारांस नाखुष करण्याची आमची इच्छा बिलकूल नाहीं. या गोष्टीकडे लक्ष देऊन वरील विनंतीचा निकाल करण्याची ते कृपा करतील अशी प्रार्थना आहे. चालू सालाचे देखील तीन महिने होऊन गेले व हा एप्रिल महिन्याचा अंक आज पावला, ह्या गोष्टीकडेही आमचे सुज्ञ वर्गणीदार कृपा करून लक्ष देतील. अंक वेळचे वेळेवर निघणें हें सर्वथा आश्रयदात्यां कडेसच आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. **का० सं० व्यवस्थापक.**

जाहिरात.

श्रीकालीदास कविकृत **पुष्पबाणविलास** नामक संस्कृत काव्य व त्याचें मराठींत पद्यात्मक भाषांतर **बळवंतराव कळ्ळाकर सिरस्तेदार दरबार अलीराजपूर** याणीं केलें तें विक्रीस तयार आहे. किंमत ०१॥ टपाल हंशिल ०॥. पुस्तकें **काव्येतिहास-संग्रह** कचेरींत विकत मिळतील.

पोंच.

सन १८८०।८१

मि० ह० रा० चिपळुणकर	४
,, रा० धों० खानोलकर	४०६
रा० रा० रा० के० लिमये	४
,, ,, से० ने० ला० वसई	४०६
,, ,, त्रिं० के० परचुरे	४०६
,, ,, ग० आ० खाडीलकर	४०६
,, ,, त्रिं० ये० देशपांडये	४
,, ,, रा० प्र० जोशी	४०६
, ,, से० ने० इचलकरंजी	४०६
,, ,, बा० वि० खारकर	४
,, ,, वि० र० नातु	४०६
,, ,, गो० के० पिटके	८०१२
,, ,, ना० गो० पारनेरकर	४०६

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृतकाव्यें.

आणि पत्र लिहिलें जे "हीं पदकें साहेबां योग्य जाणोन हुजूर पाठविलीं आहेत. वरकड चीजबस्त परशरामीं पावती करून पावती घेऊन पाठविली आहे. पावती व पदकें येतांच खान यांणीं स्वामींचे पुढें येऊन, तकसीर माफ होणें ह्मणोन अर्ज केला. त्याजवर स्वामी याणीं तीं पदकें याकुदखानास देवाचीं पदकें सिद्दी सात याणें काढून नेऊन उपभोगार्थ ठेविलीं, तीं देवाचे कार्याचीं नाहींत तुह्मीं आपले पुत्रांस देणें" ह्मणोन सांगोन निरोप घेऊन निघाले. याकुदखान पाय उतारा समागमें तरी पर्यंत येऊन, तकसीर माफ करून तकियां[५१] न सोडावा हेच विनंती वारंवार करून आज्ञा घेऊन माघारे गेले.

श्रीस्वामी परशुरामास आले. शामल[५२] दुष्टबुद्धी बेइमान हें चित्तांत आणून सन [५३]समानअशरीनामध्यें मार्गशीर्ष मासीं आगोदर श्रीदेवाची वस्तवानी वगैरे होतें तें किल्ले रसालगड * येथें नेऊन ठेविलें. उपरांत कारकून मंडळी कबिले[५४] सुद्धां स्वामींनीं धावडसीस रवाना केली. आपण सडे मागें परशुरामीं राहिले. कारकुनांचे कबिले हबसी यासि बातमी कळेल ह्मणोन उत्तर रात्रीस परशुरामाहून बाहेर काढून चिमणाजीपंताचे पुत्र जगन्नाथपंत साहा सात वर्षांचे स्वामींनीं आपले खांद्यावरून अर्धकोश पर्यंत परशुरामा पासोन आणून मार्गस्त करून माघारे गेले. धावडसी मध्यें चौसोपी वाडा बांधून दिला. त्यांत चिमणाजीपंत व बापूजीपंत व धोंडोपंत त्रिवर्गांस ठेविलें. अंताजी नारायण यासि वीरमाडे अनेवाडी येथील देखरेख सांगितली. गांवगन्ना कारकून देखरेखीस ठेविले. त्याणीं गांवावर जिकडील रोखे ‡ होते तिकडे जाऊन मनाचिठी[५५] आणावी. रखवाली करावी. वरकड कामकाज गांवचे हिशेब चौकशी खंडणी करणें व § अखत्यारी त्रिवर्गांकडे. श्रीस्वामी मागाहून धावडसीस येऊन सर्व बंदोबस्त करून धावडसीचे तळ्याचें काम लाविलें. श्रावणमासीं समाधीस परशुरामास जावें याप्रमाणें कांहीं दिवस चालिलें.

पुढें सन [५६]इसन्नेसल्लासीनां नंतर साल्गड प्रांतें सन सल्लास सलासिनां[५७]मध्यें श्रीनिवास परशराम प्रतिनिधी फौजसुद्धां पारघाट उतरून माहाड घेतलें. आणि

---

५१. तकिया = स्थान, ठिकाण (फकीर, योगी यांचें.)

५२. शामल = यवन.

५३. समान अशरीन = ११२८ = इ० स० १७२७.

* 'सोनगड' कोल्हापुर प्रतीचा पाठ. ह्या प्रतीची हकीगत पुढें येईल.

५४. काबला = कुटुंब, बायका

‡ 'जिकडील होतिल तिकडे जाऊन' को. प्र.

५५. मना चिठी = अवरोधपत्र, ज्यांचे रोखे त्यांचा अंमल बंद करण्याविषयीं लेख.

§ 'हा अकत्यार त्रिवर्गांकडे' को० प्र०

५६. इसन्ने सलासीन = ११३२ = इ० स० १७३१.

५७. सल्लास सल्लासीन = ११३३ इ० स० १७३२.

हबसी सिदीसात याचें पारपत्य करून अंजनवेल, गोवळकोट हस्तगत करावें ह्मणोन परशुरामीं येऊन मुक्काम करून राहिले. बाजीराव प्रधान व फत्तेसिंग भोंसले यांणीं राजपुरीवर मोहीम करून सन आर्बासलासिनांत रायगड घेतला.[58] राजपुरीचे लोकांचे काबिले धरून जेर करून घ्यावी तों फत्तेसिंग भोंसले आपलें निशाण चढवणार हें समजल्यानंतर पंतप्रधान यांणीं खंडणी घेऊन जंजिरा हबसी याजकडे राखिलें.[59] श्रीमंत राव प्रतिनिधी परशुरामास गेले.

श्रीस्वामी निघोन धावडशीस येऊन राहिले. गणेश बल्लाळ तांबे कारकून परशुरामीं देखरेखेस ठेविले. सलास सलासिना पासून श्रावण मासींची समाधी श्रीकृष्णातीरीं विरमाडें याचे रानांत मठ बांधून घेतला. तेथें सलास सलासीना मध्यें मौजे अनेवाडी व कसबे निंब यांत शिवेचा कज्या लागला. तेव्हां श्रीस्वामी अनेवाडीचे रानांत कृष्णातिरीं फत्तेबागांत निकर्ष[60] करून बसले. निंबकरांस थोरली देवडी विरुबाईची[61] हिमायतीमुळें अनेवाडीकर गरीब पाहून शींव रेटावी, हा मजकूर केला. श्रीस्वामींनीं निकर्ष करून शिंवेवर बसले. महाराज शाहू राजे यांणीं ऐकोन स्वामींचे दर्शनास फत्तेबागांत येऊन निंबकरांस नशद * करून पूर्वील शींव करार करून दिली. त्या शिंवेवरून स्वामींनीं आंब्याचीं झाडें लाविलीं. महाराजांनीं श्रीस्वामींस पालखी देऊन सन्मानें करून धावडशीस घेऊन आले. सन अर्बासलासिनामध्यें[62] मौजे माळशिरस प्रांत सुपें हा गांव दरोबस्त कुळबाब कुळकानु इनाम राजे छत्रपती यांणीं दिला. सन खमैस[63] सलासिनामध्यें महाराज महालसुद्धां[64] प्रतापगडास श्रीचे[65] दर्शनास गेले. येते समयीं धावड-

---

५८. प्रतिनिधि व भोंसले यांणीं रायगड १७३५ मध्यें घेतला व पेशव्यांनीं तळा घोसाळा वगैरे मुलुख घेऊन राजपुरीहून जंजिऱ्यावर मोरचे सुरू केले. ग्रां॰ ड॰

५९. ज्या ज्या वेळीं राजपुरी मराठ्यांच्या हातीं लागली त्या त्या वेळीं त्यांणीं तेथें मोरचे उभे करून जंजिऱ्यावर तोफा सुरू कराव्या. असा क्रम शिवाजी पासून चालला होता. पण त्यापासून तादृश उपयोग होत नाहीं हें पाहून व दुसरीकडे लक्ष देण्याचें जरूर आहे हें मनांत आणून बाजीरावानें तह केला. त्या तहानें ११ महाल व तळा घोसाळा, बिरवाडी, रायगड, अवचितगड हे किल्ले व महाड इतका मुलुख सिद्दी कडून मराठ्यांस मिळाला.

६०. निकर्ष=हटयोग, उग्रतप.

६१. विरूबाई=ही शाहूची ज्येष्ठ पत्नी असें वाटतें. हिमायत=फूस, पाठबळ, वशीला.

* "निषेध" को॰ प्र॰

६२. अर्बा सलासीन=११३४=इ॰ स॰ १७३३.

६३. खमस सलासीन=११३५=इ॰ स॰ १७३४.

६४. महाल=अंतःपुर. राणीवसा

६५. श्रीचे=देवीचे. तुळजा पुरची भवानी ही भोंसल्यांची कुलस्वामिणी. इणेंच शिवाजीस दृष्टांत दिल्यावरून त्याणें प्रतापगडावर तिची स्थापना केली. शिव छत्रपतीचें चरित्र पृ॰ २१ पहा.

शीस येऊन तीन दिवस मुक्काम करून राहिले. माळशिरस गांवचा इनामतीचा कागद हातरोखा शाहू महाराजांनीं करून दिला. छ २२ मोहरम सन तिसांसलीसिनांत[६६] महाराज छत्रपती महालसुद्धां मिरजेस मसलतीमुळें[६७] गेले. त्याच सालीं विरमाडेकर पाटील व अंताजी नारायण यांची कटकट होऊन विरमाडेकर महालांत वीरूबाईकडे फिर्याद जाहले. अंताजी नारायण गांवांत येऊन वगैरे लिहून घेतलें. श्रीस्वामी मिरजेस गेले. तेथून आल्या नंतर सन इहिदे अर्बैन[६८] ज्येष्ठ वद्य ४ छ १७ शके १६६३ दुर्मती संवत्सरीं जमादिलावलीं चिमणाजी कृष्ण यास देवआज्ञा जाहली. तदनंतर सर्व कारभार जगन्नाथ चिमणाजी यासि स्वामींनीं सांगितला. आपण अगत्य अगत्य देखरेख करीत. मिरजेहून महाराज आलियावर सन इसनेअर्बैनांत पौषमासीं साहेब विरूबाई यांचा काळ जाहला. बाजीराव प्रधान यांचा काळ सन अर्बैन शके १६६२ रुद्रसंवत्सरीं वैशाख शुद्ध २ सि* जाहला. चिमणाजीआपा व बाळाजी बाजीराव सातारियासि महाराजांकडे आले. बाळाजी बाजीराव यांसि पेशवाईचीं वस्त्रें सन इहिदे अर्बैन भाद्रपदमास[शके १६६२] जाहलीं. वस्त्रें जाहल्या नंतर आपा व नाना प्रधान धावडशीस स्वामींचे दर्शनास येऊन, प्रसाद वस्त्रें घेऊन, निरोप घेऊन गेले. श्रीस्वामींनीं जगन्नाथ चिमणाजी यांस पेशवे यांस सांगून किल्ले पुरंधर येथें पेशजी सनद दोनशें रुपयांची असामी करून दिली. सन इहिदे असैना [?] मध्यें जास्ती १०० रुपये तैनात करार करून ऐन तीनशें रुपयांची असामी पुरंधरीं दिली व सन मजकुरीं यशवंतराव पवार यांजकडे दीडशें रुपयांची असामी करून जगन्नाथपंतास दिली.

नंतर बावांचे आज्ञे प्रमाणें जगन्नाथ चिमणाजी कारभार करूं लागले. श्रीस्वामींचा काल पुढें होणार तों अगोदर आठ नऊ महिने भविष्य स्वामींस समजलें. तों एके दिवशीं शाहू महाराज श्रींचे दर्शनास आले. तों श्रीस्वामी धावडशीचे तळ्यावरील मठांत जप करीत बसले होते. तों शाहूराजे दर्शनास आले हें वर्तमान ऐकतांच स्वामी आसनावरून उठोन गुप्त जाहले. महाराज गांवांत येतांच जगन्नाथपंत पुढें जाऊन भेटले. महाराजांनीं जगन्नाथपंतास विचारलें स्वामी कोठें आहेत ? तेव्हां जगन्नाथपंतीं सांगितलें जे श्रीस्वामी मठांत तप करीत आहेत. त्याजवर महाराज व जगन्नाथपंत

---

६६. तिस्सां सल्लासीन = ११३९ = इ० स० १७४८.

६७. मसलत = राज्य कमाविण्याचा बेत, मोहीम. ही मसलत कोणती?

* 'द्वादशीस' को० प्र०

६८. इहिदे अर्बैनांत = ११४१ = १७४० इ० स०

स्वामींचे मठांत आले तों स्वामी मठांत नाहींत. आसन मात्र ठिकाणावर आहे. असें पाहून शाहू महाराज परम साशंक होऊन जगन्नाथपंतास बोलिले जे "स्वामी मठांत जप करीत आहेत असें तुह्मीं सांगितलें आणि स्वामी तों तेथें नाहींत याचा अर्थ काय? आह्मी स्वामींचे दर्शनास आलों आणि स्वामी दर्शन देत नाहीं हें काय?" तेव्हां जगन्नाथपंतीं विनंती केली जे, " मी आपल्याकडे आलों ते समयीं स्वामी मठांत जप करीत बसले होते, त्यावरून महाराजांस विनंती केली जे, स्वामी मठांत आहेत. आतां कोठें गेले समजलें नाहीं. शोध करितों." ह्मणोन जगन्नाथपंत मठा बाहेर येऊन बागांत व गांवांत शोध केला. परंतु कोठें शोध न लागे. तेव्हां माघारे येऊन महाराजांस विदित केलें. स्वामींचा शोध लागत नाहीं. तेव्हां राजे बहुत श्रमी खिन्न होऊन विचार करून सर्व मुत्सद्दी व सैन्यास आज्ञा केली जे, "स्वामींचे दर्शना कारितां आह्मी आलों आणि स्वामी दर्शन देत नाहींत त्यापेक्षां येथें आमचें राहावयाचें कारण काय?" असें बोलून भालदारास सांगोन संपूर्ण समागमी लोक सारे गांवाबाहेर लाविले. एक पालखी व दोन खिजमतगार आपणा जवळ ठेवून गांवांत एका कुणब्याचे घरीं गुप्तरूपें बसले आणि जगन्नाथपंतास बलावून सांगितलें. जे, "आह्मी गांवांतून गेलों असें कळल्या नंतर स्वामी मठांत येतील. ते बातमी तुह्मी राखून, स्वामीस भेटून, खुलासा चित्तांतील कसा काय हें समजोन आह्मांस येऊन सांगावें. आह्मी गावांत आहों असें स्वामीस कळूं न देणें. माघारे गेलों असें सांगावें." असें जगंनाथपंतास महाराजानीं सांगितलें. त्याजवर चार सहा घटिका जाहल्या नंतर स्वामी मठांत येऊन आसनावर बसले हे बातमी राखून जगंनाथपंतीं येऊन स्वामीस विनंती केली कीं, " राजे आपले दर्शनास आले होते. त्यांस दर्शन न द्यावयाचें कारण?" असें जगंनाथपंताचें वचन ऐकोन, स्वामी बहुत रोष करोन बोलिले जे, "राजा माझे भेटीस येतां नये." तेव्हां जगंनाथपंतीं विनंती केली जे, " असा राजेश्री पासून काय अपराध घडला आहे? [कीं] स्वामी त्यांस दर्शन देत नाहींत." त्यास स्वामी बोलिले जे, राजानें कोंकणांत धामवली गांव इनाम दिला तो तुळाजी आंग्रे यानें जप्त केला. त्याचें पारिपत्य राजा धनी होऊन कां करीत नाहीं? यास्तव राजास दर्शन द्यावयाचें नाहीं." तदनंतर जगंनाथपंतीं विनंती केली जे, " तुळाजी आंग्रे यांणें गांव जप्त केला तो राग स्वामीनीं राजेश्रीवर काढावा असें नाहीं. तुळाजी आंग्र्या प्रस्तुत धन्याशीं बदमस्त, महाराजानीं ताकीदपत्रें दिलीं असतां मानीत नाहीं. त्या पक्षीं स्वामीनीं राजेश्रीवर राग करूं नये. दर्शन

देऊन समाधान करावें." तेव्हां सुप्रसन्न होऊन स्वामी बोलिले जे, "राजा आहे किंवा माघारा गेला? असल्यास भेटीस घेऊन येणें." तेव्हां जगंनाथपंत बोलिले जे, "गांवाचे बाहेर गेले परंतु शोध करितां जवळ असल्यास घेऊन येतों. परंतु मी राजेश्रीकडे गेल्यानंतर पुन्हां स्वामी अदृश्य होऊन राजश्रीस दर्शन न दिल्यास मजकडे लटीवाद येईल. महाराजांचा शह्ब मजला लागेल. तेव्हां स्वामींनीं खातरजमेचें वचन दिलें ह्मणजे जातों." "शाहूस घेऊन येणें आह्मी कोठें जात नाहीं," असें स्वामीचें वचन घेऊन जगंनाथपंत राजेश्रीकडे गेले आणि वर्तमान सांगितलें कीं, स्वामींनीं आपणास दर्शनास बोलाविलें. तेव्हां महाराज परम समाधान पावोन श्रीस्वामींचे दर्शनास आले. श्रीवागजाईचे देवालया नजीक येऊन पालखींतून उतरोन चरणसंपुट काढून, अनवाणी बहुत अदबेनें हस्तयुगल जोडून जगंनाथपंत समागमें घेऊन श्रीस्वामींचे मठा सन्मुख आले. स्वामींची व राजेश्रींची दृष्टादृष्ट होतांच स्वामी आसनावर उभे राहिले. हें राजश्रींनीं पाहून आपण मठा बाहेर उभे राहिले. तेव्हां स्वामींनीं राजेश्रीस "मठांत या" ह्मणोन बोलिले त्याजवर महाराज स्वामींच्या आसना संनिध गेले. श्री स्वामी आसनावरून खालीं उतरून शाहूमहाराज यांस हातीं धरून आसनावर बसावयासि लागले. राजश्रीनें विनंती केली जे, "हे अमर्यादा मज पासून घडणार नाहीं. प्रथम मजला पाहून अभ्युत्थान दिले याचें कारण काय व आसनावर बसा ह्मणतात याचें कारण काय हें मजला समजलें पाहिजे." तेव्हां स्वामी बोलिले जे "याचें कारण कांहीं असेंच आहे. तुह्मी स्वस्त बसावें ह्मणजे सांगतों." त्याजवर राजश्री स्वामींनें आसन सोडून पहिल्या चाली प्रमाणें भुमीवर बसोन मागती स्वामीस पृच्छा केली जे, "आज पर्यंत स्वामींनीं उथ्थापन मजला दिलें नाहीं आणि आज द्यावयाचें कारण काय?" स्वामी बोलिले जे, याचें कारण आज पर्यंत आह्मी निस्पृह होतों आतां आह्मास कुटुंब लेकरें जाहलीं. तुमची स्त्री सगुणाबाई यांस आपली कन्या ऐसें ह्मणाविलें तेव्हां तुह्मी आमचे जांवई जाहालां तुमचा आदरमान अभ्युत्थान न करावें तरि आमचे लेकीस सासुरवास होईल. या कारणास्तव तुमचा सन्मान करणें प्राप्त आहे." राजे बोलिले जे, "बाबा, आपण कसें ह्मणता? परंतु प्राचीन आमची चाल आहे तीं खरी" ऐसा क्षणेक उभय पक्षीं विनोद जाहलिया नंतर मागती राजश्रींनीं पृच्छा स्वामींस केली जे, "स्वामींचे दर्शनाची इच्छा धरून दर्शनास आलों तों स्वामी अदृश्य होऊन दर्शन न दिलें याचें कारण काय?" स्वामींनीं उत्तर दिलें जे "कोंकण प्रांताचे गांवचीं इनामपत्रें तूं करून दिलींस आणि तु-

ळाजी आंग्र्या गांव चालवीत नाहीं. याचें पारपत्य करीत नाहींस तेव्हां तूं धनी कशाचा, तो चाकर कशाचा?" असें स्वामींचें वचन ऐकोन राजश्री बोलिले "बावा, आंगऱ्या चाकर आमचा परंतु शिष्या कोणाचा?" तेव्हां स्वामी बोलिले जे, "शिष्य मातला." राजे बोलिले "चाकरही मातला, येविशींचा राग स्वामींनीं चित्तांत न आणावा. पर्यायें करून त्याचें पारिपत्यही होईल. व स्वामींचे गांवही चालतील." ऐसें उभय पक्षीं संतोषाचें बोलणें जाहलियानंतर क्षणेकानें श्री स्वामींनीं राजेश्रीस आज्ञा केली जे, "शाहू, तुजला दोन गोष्टी पुसावयाच्या आहेत." असें स्वामींचें वचन ऐकोन राजश्री क्षणेक स्तब्ध राहिले. तेव्हां स्वामी बोलिले जे, "शाहू, उगाच कां राहिलास? तुजपाशीं कांहीं गांव दौलत मागत नाहीं. श्रीकृपेकरून सर्व अनकूल आहे. पुढील कांहीं दोन गोष्टी तुजला विचारतों त्यास उत्तर सांग." तेव्हां महाराज बोलिले जे, "आज्ञा करावी." उपरांत स्वामी बोलिले जे, "मजमागें माझें संस्थानास धनी कोण?" तेव्हां राजश्री बोलिले जे, "आज हे गोष्ट पुसावयाचें कारण काय?" स्वामी बोलिले जे, "मोठे मोठे पूर्वी अवतार व पांडवादिक राजे जहाले ते कोठें आहेत? आमची तों मानवी [काया] शरीर क्षणभंगुर. यास्तव पुसावयाचें कारण." येणें प्रमाणें स्वामींचें वचन श्रवण करून शाहू महाराज बोलिले, "स्वामींचे मागें संस्थानचा धनी मी" ह्मणोन आपले हृदयावर हस्त ठेविला. तत्समयीं श्री स्वामी बहुत संतोष पावोन जगंनाथपंत जवळ होते त्यांचा हात स्वामींनीं धरून महाराजांचे हातीं दिला. आणि सांगितलें जे, "आज पर्यंत चिमणाजी पंतापासून पुत्रवत् याचें पालन केलें. आतां धनी तूं. मजपेक्षां विशेष याचें चालवावें." ह्मणोन स्वामी बोलिले. महाराजांनीं उत्तर केलें, "माझा जीव आहे तों पर्यंत अंतर करणार नाहीं. पुढील प्रकार स्वामींस विदित आहे." जगंनाथपंतास स्वामींनीं आज्ञा केली जे, "आज पर्यंत तुमचें मी पालन केलें. या उपरि धनी तुमचा शाहू. बरें वाईट पुसणें तें यांस पुसत जावें. एक निष्ठेनें तुह्मीं माझी सेवा केली तिचा उतराई मी आज जाहलों." असें बोलोन जगंनाथपंताचा हात महाराजांचे हातीं दिला. उपरांत स्वामी महाराजांस बोलिले जे, "एक गोष्ट जहाली. दुसरी एक गोष्ट विचारावयाची." राजे बोलिले, "आज्ञा करावी." तेव्हा श्रीस्वामी बोलिले, "माझें देहावसान जाहलिया नंतर माझें कलेवर कोठें ठेविसील?" तेव्हां महाराज बोलिले, "हे गोष्ट स्वामींनीं विचारूं नये, आह्मी सांगों नये, याचें कारण आज नाहीं." स्वामी बोलिले, "क्षण-वि-

ध्वंसिनी काया, या उपरि तुझें आमचें बोलणें होणें ईश्वरी इच्छा." तेव्हां महाराज बोलिले "स्वामींचा हेतु कोणे स्थलीं आहे?" स्वामी बोलिले जे, "माळशिरसगांव तूं श्रीस दिला आहे. तेथें श्री भुलेश्वर देव. जागा फार रमणीक चांगली आहे. तुझे विचारास आल्यास समाधीचें स्थान ही मीं बांधून ठेविलें आहे." असें स्वामींचें वाक्य ऐकोन महाराज बोलिलें "स्वामी अशी गोष्ट आधीं होणार नाहीं. जाहली तरि धावडशींत या मठांत या जाग्यावर स्वामींस ठेवीन." असें महाराज बोलतांच श्रीस्वामींनीं उत्तर केलें जें, "उत्तम आहे. मजमागें संस्थानाचा धनी तूं. तुझे विचारास येईल त्या प्रमाणें करावें." या प्रमाणें स्वामींचें व महाराजाचें बोलणें बहुत संतोषयुक्त जाहलें. त्या उपरि महाराजांस श्रीस्वामी बोलिले जे, "शाहू, तूं आज फार श्रमी जाहलास. तुजला शिकार आज सांपडली नाहीं. तरि श्री तुजला शिकार येथेंच देईल. आधीं भोजन करावें." जगंनाथपंतास आज्ञा केली जे, "शाहूस वाड्यांत नेऊन भोजन घालावें."

या उपरि महाराज वाड्यांत येऊन भोजनास बसले तों अकस्मात् श्रीस्वामींचे मठा नजीक तळ्यांत अरण्यांतून मोठा सांब्रर येऊन उडी घातली. हें स्वामींनीं पाहून महाराज राजे यांस सांगोन पाठविलें जे, "तुजला देवानें शिकार येथेंच दिली. सत्वर येणें." ऐसा स्वामींचा निरोप येतांच भोजन पात्र तसेंच टाकून श्रीचे मठा नजीक तळ्यावर आले, तों सांबर तळ्यांत पोहत आहे. असें महाराजांनीं पाहून मोठा चमत्कार मानून तळ्या भोंवतीं चौकीदार उभे करून आज्ञा केली जे, "स्वामींनीं शिकार दिली आहे हा सांबर कोणी मारूं नये, हत्यार चालवूं नये." ऐसी आज्ञा होतांच लोकांनीं उड्या घालोन सांबर जिवंत धरून बाहेर काढिला. महाराजा समीप येऊन गांवांतील बाजलीं आणोन त्याजवर सांब्रर घालोन शेळे पागोटीं याणीं बांधून ठेविला. चराटांनीं बांधिल्यास नेते समयीं सांब्राची त्वचा घांसेल, श्रमी होईल. या अर्थी पागोटीं याणीं बांधिला. या उपरि श्री स्वामी समीप महाराज येऊन बहुत चमत्कार वर्णून सातारियास जाण्याची आज्ञा मागितली. श्री स्वामींनीं जगंनाथ पंतास आज्ञा केली कीं, "राजे यांस प्रसादवस्त्रें द्यावयाचीं घेऊन येणें." आज्ञे प्रमाणें वस्त्रें जगंनाथपंतीं आणिलीं. आणि स्वामींचे पुढें ठेविलीं. स्वामींनीं पागोटें ब्र्हाणपुरी लहरीदार[६१] हिरवें याचा पदर हातीं घेऊन महाराजांचे हातीं दिला. राजेश्रींनीं पदर घेऊन दोन तीन वेढे मस्तकीं बांधिले. नंतर महाराज चित्तांत परम साशंक होऊन डोईचें

६१ लहरीदार=छानदार, झगझगीत.

तिवँट तसेंच काढून ठेविलें आणि स्वामींस बोलिले जे "मजपासून मोठी चूक जाहली." स्वामी बोलिले जे, काय चूक जाहली ? राजे बोलिले जे, पूर्वी सांप्रदाय आमचा ऐसा आहे जे आधीं स्वामींचें आंग पुसावयाचें आंगवस्त्र मागोन घ्यावयाचें, उपरांत प्रासादिक वस्त्र आधीं स्वामींनीं आपले मस्तकीं बांधून आमचे मस्तकीं घालावें. ऐसा आज पर्यंत सांप्रदाय चालला. त्यास अंतर पडलें." असें ह्मणोन महाराजांनीं जगंनाथपंतास सांगितलें, दुसरें तिवट घेऊन येंणें. दुसरें तिवट पोशाखी समीप नव्हतें यामुळें जगंनाथपंत उगेच राहिले. महाराजांनीं अर्थ समजोन सांगितलें जें, "जसें तिवट असेल तसें तीरूपयाचे किंमतीचें घेऊन येणें. आह्मांस स्वामींचा प्रसाद घेणें, किंमतीवर नजर नाहीं." तेव्हां जगंनाथपंती स्वामींची आज्ञा घेऊन दुसरें तिवट आणिलें. महाराजांनीं अगोदर श्रींचें आंगवस्त्र मागोन घेऊन तिवटाचा पदर स्वामींचे हातीं दिला. स्वामींनीं आपले मस्तकीं बांधून राजेश्रीचे मस्तकीं घातलें. महाराजानीं स्वामीस वंदन करून आज्ञा घेऊन समागमें सांबर घेऊन सातारियास गेले. पहिल्यानें ब्रह्माणपुरी पागोटें बांधलें होतें तें ही स्वामी जवळ मागितलें जे, हें ही प्रसादिक धणीस चोळ्यां करितां द्यावें. तें ही घेऊन सातारि यास गेले. आधीं धाकटी धणीन सौभाग्यवती सगुणाबाई यांचे वाड्यांत महाराज जाऊन शिकार सांबर स्वामींनीं दिला तो दाखविला. व स्वामींचें आपलें भाषण जाहलें तितकें धणीस सविस्तर सांगितलें. स्वामींची तब्येत फिरली ह्मणोन धनीस सांगितलें. त्यावरून सौभाग्यवती सगुणाबाई फारच श्रमी होऊन महाजारांस विनंती केली जे, "मजला आज्ञा होईल तरि स्वामींचे दर्शनास धावडशीस जाऊन येईन." महाराजानीं आज्ञा केली जे, "महिना पंधरा दिवशीं जावें. आजच जावें असें कारण नाहीं." या उपरि फाल्गुन मासीं सन खंमस अरबैनांत धाकटी धनीण सौभाग्यवती सगुणाबाई श्रींचे दर्शनास धावडशीस आली. त्यांजलाही स्वामींनीं पुढें संस्थान चालावें ये विषयीं निर्वणूक करून जगन्नाथपंत हातीं दिले. तदनंतर बाईस प्रसाद वस्त्रें देऊन निरोप दिला. त्याजवर आषाढमासीं सौभाग्यवती सगुणाबाईसाहेब यांणीं यमाजी शिवदेव प्रतिनिधीचे मुतालीक यांस बोलावून आज्ञा केली जे, "यंदा श्रीस्वामींचें शरीर बहुत क्षीण जाहलें आहे. भाषणही उदासीनतेचें दिसतें. श्रावणमास जवळ आला. कृष्णातिरीं जाऊन समाधीस बसावयाचें स्वामींचें वार्षिक आहे. त्यास तुह्मी धावडशीस जाऊन माझी विनंती सांगावी जे, यंदा समाधीस बसणें तें धाव-

७० तिवट = पागोटें.

४०. किरा, असामी एक मयत.

४०. किरा; असामी एक ऐसकत **इमामुदीन माजुल** जमादार याचा चिरंजीव वडील **यलोन्नुदीन**.

४८० चारशें ऐशीं एकंदर.

१०० वकील असाम्या चार दरमहा रुपये २५.

४०५० स्वार असामी १९८ दर असामी रुपये २५.

१५ लवस[3] तुरमची असामी ३ दर ५ रुपये प्रमाणें.

५९९५ एकंदर.

[२५]　　　**श्री**

कलमबंदी याद, राजश्री **पंतप्रधान** यासीं व राजश्री **मुधोजी सेनाधुरंधर** यासीं करारमदार, राजश्री **सेनासाहेबसुभा** यांजकडील, ठरण्यांत आले छ० १ माहे जिलकाद सु॥ सीन समानीन मया व आलफ सन ११९५ फसली मुक्काम पुणे.

सवाल १–पूर्वी चिरंजीव राजश्री **रघोजी भोसले सेनासाहेबसुभा पुरंधरास** आपले भेटीस आले, त्या प्रसंगीं कितिएक प्रकारे स्नेहाचें व ऐक्यतेचें बोलणें झालें. व परस्परें स्नेहसंबंध दृढतर होऊन त्यांचे येणें पुन्हा **नागपुरास** घडलें. त्या नंतर **दिवाकर पुरुषो-**

---

२. बडतर्फ.

३. लवस तुरम ?

१. ह्या तहाविषयीं उल्लेख ग्रांटडफ यांच्या इंग्रजी इतिहासांत आढळतो. [तिसरी आवृत्ति पृ. ४६८ पहा] बदामीचा किल्ला सर करून चिमणाबापू सन १७८५ च्या अखेरीस परत आल्यावर, मुधोजी पुण्यास गेला होता तेव्हां ही कलमबंदी झाली असा एका ठिकाणीं बखरींत शेरा आहे. परंतु सन १७८६-८७ सालच्या मोहिमेंत बदामीचा किल्ला काबीज केला असें ग्रांट् डफ् लिहितो [पृ. ४६८–६९ इंग्रजी इतिहास] ही कलमबंदी सन १७८५ त झाली असें याच लेखांत आहे. यावरून एका वर्षाची तफावत पडते. बखरींतील मित्ती व ह्या लेखाची मित्ती ह्यांचा मेळ आहे. पूर्वोक्त चिमणाबापू हा मुधोजीचा मुलगा, याचें नांव खंडोजी उर्फ दाजी साहेब भोंसले असें होतें. हा मोठा पराक्रमी होता. "कर्नाटक बदामी घेतली चिमणाबापूनें" असें एका पोंवाड्यांत वर्णिलें आहे. हा सन १७८९ त मारला गेला.

२. सवाई माधवराव पेशवे.

३. साबाजीच्या मरणानंतर मुधोजीस 'सेनाधुरंधर' हा किताब मिळाला. सन १७७५ च्या जानेवारी महिन्यांत नागपुरानजीक दक्षिणेस पांचगांव या नांवाचें एक खेडें आहे तेथें साबाजी व मुधोजी यांचा युद्ध संग्राम झाला व त्यांत साबाजी मरण पावला. त्यानंतर 'सेनाधुरंधर' हें पद पावून मुधोजी रघोजीचा राज्य कारभार पाहूं लागला.

त्तम याचें येणें **पुण्यास** जाहलें; त्या प्रसंगीं **आंग्रेज** आदिकरून [पर शत्रू विषयीं] संशय निर्माण जाइले होते ते निरसन होऊन करार-मदाराचे प्रकार परस्परें *ठहरण्यांत आले. सांप्रत आमचें येणें आपले भेटी करितां जाहले तेव्हां या प्रसंगीं परस्परें सर्वोत्कर्षें निश्चयात्मक बोलणीं करारमदार ऐसा *ठहरावा, कीं याची बुनीयाद बहुत दिवस कायम राहे व कोणेही प्रसंगीं परस्परें दुसरा प्रकार नमुदीस न ये; वंशपरंपरा उपयोगा येई ऐसें जालें पाहिजे. कलम १.

जबाब—पूर्वी राजश्री **रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा** व **दिवाकर पुरुषोत्तम** भेटीस आले, ते प्रसंगीं बोलणीं जालीं, प्रस्तुत तुमचें येणें जालें. स्वच्छतेचीं बोलणीं जालीं; संशय राहिला नाहीं. तुह्मांकडून लिहिल्या प्रमाणें वर्तणूक घडावी, इकडूनही दुसरा प्रकार होणार नाहीं, खातरजमा असावी; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल २.—चिरंजीव **सेनासाहेब सुभा** याचे नांवें सनदा ऐश्या कीं **मकसुदाबाद** व सुधे **पटणें**[a] व **कटक**[b] प्रांत **उडीसा**[c] बेमये **संबलपूर**[d] व प्रांत **छत्तीसगड**[e] व **छोटानागपूर**[f] व प्रांत **बस्तर**[g] वगैरे व प्रांत **वराड**[h] व संस्थान **देवगड**[j] व संस्थान **चंद्रपूर** बमेये **उठणूर** सुद्धां

---

* नागपुराकडील मंडळीच्या भाषणांत आणि लेखांत 'ठराव' 'मसलत' इत्यादि अनेक शब्दांत 'ह' ज्यास्त घातलेला आढळतो. नागपूर प्रांतीं उर्दू भाषेचा विशेष प्रचार असल्यामुळें त्या भाषेंतून मराठींत आलेले शब्द–मूळ जसे शब्द आहेत त्या प्रमाणेंच तिकडील लोक उच्चारतात, व आमच्या इकडच्या लोकांच्या रीति प्रमाणें अपभ्रष्ट उच्चार करीत नाहींत.

४. बुनियाद=बुन्याद=महत्त्व, जोर, अंमल, वजन.

५. उघाडकीस, दृष्टोत्पत्तीस.

६. लेख [३] पृष्ठ १६ टीप २ पहा.

७. पक्कीखात्री, परिपूर्ण विश्वास.

८. कटकत्यापासून ६० कोसांवर मकसुदाबाद आहे.

a. हें शहर औरंगाबादेहून नेऋत्य दिशेस १९ कोसांवर आहे.

b. हें शहर उडिसा प्रांतांत आहे.

c. ओरिसा प्रांत.

९. सह, सुद्धां.

d. छत्तिसगड किसमतींत 'संबलपूर' हा एक प्रस्तुत जिल्हा आहे. संबलपूर हें शहर जिल्ह्याचें व तहशिलीचें सदर ठिकाण आहे.

e. मध्यप्रदेशाची छत्तिसगड ही एक किसमत (भाग) आहे.

f. हा बहार प्रांतांतील एक जिल्हा यास छोटा असें ह्मणण्याचें कारण हा जिल्हा नागपुरकर भोंसल्यांच्या प्रांतापेक्षां फार लहान होता.

g. हें एका स्वतंत्र संस्थानिकाचें स्थान असून पूर्वी हें गोंडवनांत मोडत असे.

h. हा प्रांत प्रसिद्धच आहे.

j. देवगड हें छिंदवाड्याच्या नैऋत्येस १२ कोसांवर भर डोंगरांत आहे, पूर्वी येथें गोंडराजाची राजधानी असे.

अनुक्रमणिका

व प्रांत **बरघांट मुलतापी** वगैरे व प्रांत **गढेमंडले** येथील **रेवा** दक्षिणतीर दरोबस्त तालुका हे कैलासवासी **महाराजां**[१०] पासून चालत आहे त्याप्रमाणें हल्लीं दरोबस्त सनदा जाल्या पाहिजेत. कलम १.

जबाब—पेशजीं पासून आहे त्याप्रमाणें करार करून सदरहू प्रमाणें सनदा; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल ३.—चिरंजीव **खंडोजी भोसले सेनाबहादर** यांस सरंजाम प्रांत **गढेमंडले रेवां**[११] उत्तरतीरचा दरोबस्त प्रांत व ठाणेंजात व गडजात सुद्धां देण्याचा करार कैलासवासी **दिवाकर पुरुषोत्तम** याचे विद्यमानें ठरला आहे त्याजप्रमाणें चिरंजीवां[१२]केडस संस्थान बहाल करून सनदा देविल्या पाहिजेत. कलम.

जबाब— येविषयींचे बोलणें होऊन आलाहिदा यादी ठरली आहे त्याप्रमाणें सनदा देवविल्या जातील; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल ४—जाहागीरदाराचे [१३]हर्षामर्षामुळें **वऱ्हाडांत** व **गंगथडींत** कमती झाली. दिवसोनदिवस जागीरदार[१३a] भारी होत चाललेत; नबाबाचा स्नेह व इकडोल **ऑळजपूरचे**[१४] तहाप्रमाणें जागीरदारांनीं वर्तणूक करावी ऐसी नबाबाकडून निक्षून ताकीद असतां ते मानीत नाहींत, जमाव येऊन हिश्याचे कामांत खलेलें[१५] करितात येणें करून लाखों रुपयांची नुकसानी दिवसोन दिवस होत चालली; कथंचित जागीरदारासीं एखादा [१३]हर्षामर्ष झाला तेव्हां नवाबाचे मर्जीत अंतर पडेल जागीरदार तो आपले कडून [१६]उपाधीस चुकत नाहींत; हें इकडून मात्र बरदास्त करण्यांत येती; याची सल्ला कैसी करावी हे सांगितलें पाहिजे. कलम १.

जबाब—**आलजपूरचे**[१४] मुक्कामीं नबाबाचा व तुमचा तह जाला आहे त्या प्रमाणें परस्परें वर्तणूक असावी; कांहीं नवाबाकडून व त्यांजकडील जागीरदाराकडून जास्ती जाली असल्यास त्यासीं बोलून बंदोबस्त करून देविला जाईल; येणें प्रमाणें करार करावे.

---

१०. पहिला रघोजी.
११. नर्मदा.
१२. खंडोजी भोंसले.
१३. लोभ व राग.
१३. *a* माजत चालले आहेत, शिरजोर होत आहेत.
१४. एलिचपूर.
१५. बिघाड, भांडण.
१६. उपद्रव करण्यास.

अनुक्रमणिका

सवाल ५—प्रांत **केडवळीत** येथील वतन देशमुखी आमची पूर्वी पासून आहे ती आपण चालवितच आहांत परंतु कसबे मजकूरचे ठाणीं यामुळे व सरकारांत चार गृहस्थ मुत्सदी आहेत याजमुळें कडेकराची हिमायत होऊन ठाणें आमचे स्वाधीन होत नाहीं; त्यास ज्यापक्षीं आमचे तर्फेची आपणास खातरजमा आहे त्यापक्षीं ठाण्याचा रखणा* दरम्यान नसावा, ठाणें देवावेत व वतन संबंधी जाबसाल किरकोळ आहेत ते उरकोन देवावेत व **नगर** हवेली येथील आठरा गांवचा वसूल हुंडीं देतात; त्यास ताकीद होऊन शेकडा दोन रुपये प्रमाणें वसूल प्रगण्याचे वहिवाटी प्रमाणें किजे येविशीं ताकीद जाली पाहिजे. क० १

जबाब—सुदामित चालत आलें आहे त्या प्रमाणें चालेल; त्यांत दिकत पडल्यास ताकीद करून चालविलें जाईल; येणें प्रमाणें करार करावें.

सवाल ६—मौजे **पळसीसंमत वाघोळी** प्रांत **वांई** येथील सिंवेवर डोंगर आहेव तो निमे किल्ले **चांदगिरी** कडील हद्देच्या तिकडे चालत होता व मौजे मजकूरचे तर्फेचा मौजे मजकुराकडेस चालत होता; आलीकडे किल्लेवाले जबरदस्ती करून दरोबस्त राखितात त्यास किल्लेवाले यांस निक्षून ताकीद होऊन पूर्ववत प्रमाणें गांवाचा डोंगर गांवाकडेस चालविला पाहिजे. कलम १.

जबाब—मौजे मजकूरचे हद्देचा डोंगर मौजे मजकुराकडेस चालत होता; हल्लीं तुह्मी चालूं देत नाहीं, साराच किल्याकडेस राखितां; त्यास साल मजकुरा पासून पूर्ववत् प्रमाणें गांवचे हद्देचा गांवाकडे करार करून दिला असे; चालवणें ह्मणून मामलतदारास सनद देवावी.

सवाल ७—**ब्रम्हेश्वरचे** स्थळीं कैलासवासी तीर्थरूप **जानोजी बावा** यांचा व आपला तह जाला तेव्हां पांच लाख रुपये द्यावे ऐसा करार जाला होता त्यापैकीं पेशजी वसूल जाऊन बाकी राहिली असेल ती माफ करावी. कलम १.

---

* रखणा=ठेवणें, 'न्यासस्तु रखणा मतः' रा. व्य. को. श्लो. २२९.

१७. मक्ता.

१८. पुरातन वहिवाट.

१९. श्री ब्रह्मेश्वरानजीक झालेला एक तह मागें दिला आहे. लेख १९ वा पहावा. परंतु त्यांत ५ लाख रुपयांचा निर्देश कोठें आढळत नाहीं. ह्याच स्थळीं दुसरा एकादा तह झाला असावा असें दिसतें. हा दुसरा तह मिळविण्याचा आमचा प्रयत्न चालू आहे.

जबाब — दोनलक्ष सत्तरहजार रुपये नजरे पैकीं बाकी येणें ती माफ केली असेत; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल ८—प्रगणे **येरल** प्रगणे **नळदुर्ग** येथें तीर्थरूप कैलासवासी **जानोजी बावा** यांचा कोंळ जाहला तेथें देऊळ बांधणें, अन्नछत्र घालावयाचें आहे, लांकुड फाटे वगैरे तेथील साहित्यास मौजे मजकूर स्वराज्याचा अमल सर देशमुखी बाबती व चवथाई वगैरे सुद्धां दरोबस्त इनाम करून देविला पाहिजे. कलम १.

जबाब—आलाहिदा यादीवर मर्कलासी[21] झाली आहे त्याप्रमाणें चालेल; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल ९—दरसाल पांचहजार रुपयाचें कापड **बाळापूरचें***व **वासीमचें** द्यावें हें ब्रह्मेश्वरचे तहांत[22] आहे तें माफ करावे. कलम १.

जबाब.— या गोष्टीची रदबदल करूं नये. करारा प्रमाणें पांचहजार रुपयाचें कापड सरकारांत देत जावें; मागील कापड सरकारांत आलें नाहीं. तें सन खमस समानीन पर्यंत माफ केलें असे; पुढें दरसाल देत जावें; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल. १०—मौजे **दहिगांव** व मौजे **पळसीसंमत वाघोली** प्रांत **वांई** हे गांव पूर्वी पासून आह्मांकडे चालत आहे त्यास जिल्हेबाब प्रतिनिधी कडील व मोकास बाब पैकीं व कसर पांचोत्रा आदिकरून उपद्रव आहे तो कुलबाब[23] व कुलकाडी दरोबस्त इनामपत्रें करून देऊन निर्वेध जालें पाहिजे. कलम १.

जबाब.—दोहीं गांवाकडे सरकारचा व प्रतिनिधी कडील अमल आहे त्याचा मखता ठहरावून द्यावा.त्याप्रमाणें दरसाल ऐवज घेत जावा.ज्यास्ती फरफर्मावीस वगैरे कोणेविशीं उपद्रव न लावणें; रोखापत्र गांवावर न करणें ह्मणून सरकारचे मामलेदार व प्रतिनिधी यांसी सनदा एविशीं-

---

२०. सन १७७२ च्या मे महिन्यांत तुळजापुराजवळ गोदावरी नदीतीरीं एक खेडें आहे तेथें प्रकृति बिघडून जानोजी मरण पावला असें इतिहासांत [ग्रांट डफ याचे] आढळतें.

२१. मुकररपणा. ठराव.

*. हीं दोन्ही शहरें वऱ्हाड प्रांतांत प्रसिद्ध आहेत.

२२. बाळापर व वासीम या ठिकाणांच्या कापडाविषयीं उल्लेख मागील १९ व्या लेखांत नाहीं तेव्हां श्री ब्रह्मेश्वर येथें दुसरा तह झाला असावा हें अनुमान प्रस्तुत कलमावरून दृढ होतें.

२३. सर्व कर व सारा वगैरे.

च्या मर्केलासीच्या[२४] यादी आलाहिदा जाल्या आहेत त्याप्रमाणें सनदा दिल्या जातील; येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल ११.—तरकड कलमें कैलासवासी **दिवाकर पुरुषोत्तम** यांचे वेळेस ठरले आहेत त्या प्रमाणें वर्तणुकींत[२५] असावे. कलम. १

जबाब.—येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १२.—पूर्वील करार व तह असा आहे कीं प्रांत **वडोसा** व **कटक** दरोबस्त इकडे जे चालत आहे ते चालऊन त्या शिवाय बाबत सुभे **मकसुदाबाद** व **पट्टण** बारालक्ष रुपये ऐन शिवाय कारकुनी दोन लक्ष रुपये एकून चवदा लक्ष रुपये प्रतिवर्षी देत जावे, हा ऐवज तहाप्रमाणें पूर्वी पोहंचत गेला सांप्रत **इंग्रेजा**कडील या हिसेबाची करोडो रुपये बाकी निघती त्यास **आंग्रेजा**कडील जबाब सालसलुखाचा[२६] आपणा कडील ठरला. आमचा तैसाच राहिला आहे त्यास आपले सलुखांत सर्वत्रांचा सलूख या करितां **आंग्रेजा**कडील आमचे तहाचा ऐवज ताकीद होऊन त्याचा मार्ग घडावा, त्याणें मार्ग न केल्यास आम्हांकडील फौज जाऊन ज्या प्रमाणें ऐवज मिळेल त्या प्रमाणें घेण्यांत येईल, त्या प्रांताचा व त्या सुभ्याचा जिमा पूर्वी पासून आमचा आहे. जें साहस व जो प्रकार घडला आहे तो विदितच आहे तेव्हां दुसऱ्यांनीं उद्योग करावा ऐसे तों नाहींच, याजकरितां येथून पुर्त्या निश्चयाविशीं करारांत यावें. कलम १.

जबाब—प्रांत **उडीसा** व **कटक** दरोबस्त तुह्मांकडे चालत आहे. सुभे **मकसुदाबाद** व **पट्टण** येथील करार ऐवजाचा तुमचा आहे त्यास एविशीं **इंग्रेजा**सीं बोलून स्नेहाचे वाटेनें जैसें होईल तैसें केलें जाईल. करार करावे.

सवाल. १३— प्रांत **गढेमंडले** येथील **नर्मदा** दक्षणतीरचा दरोबस्त तालुका बमेय **चौरागड** हा पूर्वी कैलासवासी **नानो साहेब** यांणीं तीर्थरुप कैलासवासी **बाबा साहेब** यांसी दिल्हा होता, त्या प्रमाणें तिगस्तां राजश्री **बळवंतराव विष्णु** यांचे विद्यमानें दरोबस्त

---

२४. कायम ठरावाच्या.

२५. वहिवाटींत, अमलांत.

२६. एकोप्याचा, स्नेहाचा.

२७. हा मोडकळीस आलेला किल्ला नरसिंगपुरापासून १० कोसांवर आहे. पूर्वी येथें गोंडराजांचे वाडे होते त्यानंतर भोंसले सरकारानें आपल्या सैन्यासाठीं नवीन इमारती बांधिल्या.

२८. बाळाजी बाजीराव.

तालुके यांच्या सनदा करून दिल्या. त्या प्रमाणें हल्लीं सनदा चिरंजीव **सेना साहेब** सुभा यांचे नांवें करून द्याव्यात. कलम १.

जबाब—पेशजी करार जाला आहे. त्या प्रमाणें सनदा देविल्या जातील येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १४—प्रगणे **सिवनी हुशंगाबाद** बमये किल्ला व **मुनोर चालसा** व **बाडी** वगैरे हे माहाल कदीम पासून स्वस्थान **देवगडचे** तालुक्यांतील तेथील अमल **भूपाळकरांनीं** दाबिला आहे; करारबाकी मिळत नाहीं. याविशीं ताकीद पत्रें संस्थानिकांस देऊन व सनदा पुर्वेवत प्रमाणें चिरंजीव **सेनासाहेब सुभा** यांचे नांवें करून देवाव्या ह्मणजे तेथील बंदोबस्त करण्यांत येईल. कलम १.

जबाब—पूर्वी पासून चालत आहे त्याप्रमाणें चालवावें व माहाल दाबिले असतील ते सोडून द्यावे. एविशीं **भूपाळकरांस** पत्रें देवावीं. येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १५—जेथें दवलता तेथें दायादसंबंधी द्वेष व संचार नानाप्रकारचे; त्याणें कोणेंही प्रकारें स्थीर चित्त राहूं नये, ऐसे त्याजकडील चाल. संधी पाहून फंद करावे. कौंबु[29] वेळप्रसंग त्याणीं पाहात असावा, त्यास कोणेही द्वेष बुद्धीनें अथवा वैर संबंधी या दवलतीचे अपायाविशीं चलना करील व अनुसंधान लावील तें लागू देऊं नये एविशीं त्यास निषेध व शिक्षा आपणाकडून पूरती असावी, आणि इकडील खातरजमा पूर्ती करावी, व मातबर[30] सरदार इकडिल आपलेकडे आला तरी त्यास आमचे इतल्या शिवाय व मर्जी शिवाय आपणापाशीं ठेऊं नये कथंचित त्याज कडून अनुसंधान आले, तरी त्याचा इतल्ला[31] आह्मास करावा, दायाद अथवा सरदार यांसि जागा मिळूं नये, आमचे स्वाधीन करून द्यावे; त्याचें येथून चालविण्यांत येईल. कलम १.

जबाब—तुह्मीं स्वरूपा प्रमाणें चालवावें; ऐसें करितां कोणी सरकारांत आला तरी त्यास आसरा देणार नाहीं, व सरकारचे सरदार वगैरे तुह्मांकडेस कोणी गेला तरी तुह्मीं ठेऊं नये, आसरा देऊं नये, येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १६—**देऊर** संमत **वाघोली** प्रांत **वाई** हा गांव दरोबस्त इनाम राजपत्रीं आह्मांकडे आहे तेथील सरदेशमुखी व कसर पत्रोत्रा एकून

२९. अनुकूल. चांगला. कामगिरी साधण्या जोगा.

३०. बलाढ्य, जोरावर, श्रीमंत.

३१. सूचना. बातमी.

तीनशें रुपये सरकारांत घेतात त्यास मौजे मजकूर येथील सरदेशमुखी व कसर पचोत्रा सुद्धां अंमल कुलबाब कुलकाणु[32] दरोबस्त इनामपत्र करून देऊन निर्वेध जालें पाहिजे. कलम १.

जबाब—त्याची मकलसी आलाहिदा जाहाली आहे. त्याप्रमाणें चालेल येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १७—मातबर मसलतीस इकडून सामील व्हावें. व तिकडून बोलावणां हेच सल्ला, यांतील तीन प्रकार, प्रथमतः स्वतां मातबर फौजे सुद्धां यावें अथवा चिरंजीवास बिदा करावें अगर कोणी मातबर सरदारा बराबर फौज देऊन बिदा करावे या तिहीं प्रकारांतून भलता एक प्रकार यथा शक्ति जैसा प्रसंग पडल्या प्रमाणें घडेल. परंतु **फत्ते आलिखान** अथवा दुसरी मोहीम येऊन नमुद झाली त्या प्रसंगास आपले स्वरूपानुरूप यावे व घडावें ऐसीं पत्रें जेव्हां येतील तेव्हां त्या प्रसंगास येऊन घडविलें पाहिजे. याचें घडणें व आह्मां कडून घडविणें हें सर्वस्वी आपणाकडेस आहे. श्रीमंत **महाराज** कैलासवासींचे वेळेस तीर्थस्वरूप **बावासाहेब** यांचें जाणें **करनाटकास** झालें होतें तेवेळेस वाटणी नेमून दिल्ही होती हें आपले ध्यानांतच आहे, **करनाटकाचा नागपुराहून** पल्ला लांब व त्या मुलकांत वरकडां सारखी सोय इकडील नाहीं, याजकरितां सूचनार्थ लिहिलें असे त्यास फौजेचे पोटाचा बंदोबस्त व्हावा. गैंळाटा[33] झाला न पाहिजे. क. १.

जबाब—खर्चास द्यावयाचा आलाहिदा यादीवर करार झाला आहे त्या प्रमाणें पावेल. येणें प्रमाणें करार करावे.

सवाल १८—मौजे **आसनगांव** व प्रांत **वाई** येथील **कुरंद भीकाडोंगराचे** व **चंदावांदाचे [चंदनवंदन]** पाहिले पासून आह्मांकडे **देऊरी** असतां दाबिले चालत होते अलीकडे किल्ले **चंदनवली** याणीं दाबिले आहेत ते हल्लीं पूर्ववत प्रमाणें आमचे आह्मांकडेस बाहाल करून देऊन एविशीं ताकीद पत्रें **चंदनवली** यांस जाली पाहिजे. कलम १.

जबाब—**आसन** गांवचे **भीकाडोंगराचे** कुरंद[34] व **चांदावांदा** येथील कुरंद चालत होतें. अलीकले चालत नाहीं. ते पुर्ववत प्रमाणें करार करून दिल्हे असेत. यांजकडे चालवणें ह्मणून मामलतदारास सनद देवावी.

---

३२. सर्व प्रकारचा सारा, कर इत्यादि.
३३. अव्यवस्था
३४. कुरण.

शतपुत्रक्षयहोतां साहे निःसीम शोकतापातें ॥
साधु न दे शापातें जाणे तन्मूळ पूर्वपापातें ॥ १६ ॥
एकत्र नग्न सुप्त स्वस्त्री-परपुरुष मंदिरीं पाहे ॥
साधु तयांतें झांकी परहृदयक्लेश न च मनीं साहे ॥ १७ ॥
चोंटांत तुझा गुरु या खळवचनें दुःख मानितां मोठें ॥
साधु ह्मणे बा आहे बहु सत्पुरुषांत काय हें खोटें ॥ १८ ॥
दुष्टें गाळी देतां शिष्य ह्मणे यासि ताडितों स्वामी ॥
साधु ह्मणे घेत नसे देतों बा जाणतों भला या मी ॥ १९ ॥
तो चि सिधा द्याया ये शिष्य न घे गुरु ह्मणे अरे पाहें ॥
वाइट तें मद्वचनें घेउनि घेसी न कां बरें बा हें ॥ २० ॥
छळितां पाठी लागे जें भस्म करावयासि वक्रातें ॥
साधु ह्मणे विप्राचा भंगे जें मज नको चि चक्रा तें ॥ २१ ॥
मातेचे पाय जसे छळ करित्याचे तसे चि जो पाहे ॥
साधु निवे न च कोपे न दुरुक्तक्षोभ मानसीं राहे ॥ २२ ॥
भोजन दे चोरांला आदर आग्रह करी स्वयें मोटा[1] ॥
साधु प्रसन्नचित्तें बांधुनि लागे वहावया मोटा ॥ २३ ॥
रीति न कोणाची ही या अतितर सरळ रीतिशीं तुकली ॥
साधु ह्मणे तस्कर हो घ्या तुमची एक आंगठी चुकली ॥ २४ ॥
आंगावरि नित्य थुके एके दिवसीं न त्या खळा पाहे ॥
तद्द्वारीं साधु उभा तें तद्वृत चालवावया राहे ॥ २५ ॥
फिरफिरुनि मुतें पादे उघडी ठेवूनि मस्तकीं गांड ॥
साधु ह्मणे जन हसवुनि रिझवुनि धन मेळवूं सुखें भांड ॥ २६ ॥
नरकींचे वदले बा सुखनिकट उभा असोन दे वातें ॥
साधु ह्मणे हें च बरें जें स्वर्गींचें असो न देवा तें ॥ २७ ॥
जे जीव पतित नरकीं ते पुण्यें उद्धरूनियां सर्व ॥
साधु स्वर्गा गेला ज्याच्या चित्तीं न लेश ही गर्व ॥ २८ ॥
जों जों प्रायश्चित्त ब्राह्मण आग्रह करूनियां देती ॥
तों तों साधुमनांत प्रीति न चतुराननीं[2] हि नांदे ती ॥ २९ ॥
जो विष पाजी भाजी त्याच्या ही नरकयातना चुकवी ॥
गाती सात्विकभावव्याप्त सदा साधुरीतितें सुकवि ॥ ३० ॥

---

१ मोट=ओझें. २ चतुरानन=ब्रह्मा

अनुक्रमणिका

प्रभुनें छळिला आंगें सर्वस्व हरूनि बांधिला छद्में[3] ॥
परि साधुनें भुलविला प्रभु अलि सौगंधिकें जसा पद्में ॥ ३१ ॥
वाढवि अन्याणुगुणा साधु सदा वायु जेंवि फुणगीतें ॥
सुयशानें जरि साजे लाजे परि फार आत्मगुणगीतें ॥ ३२ ॥
ज्यासह घडतें दैवें सहज पथीं चालणें पदें सात ॥
त्या मित्र साधु ह्मणती देती च व्यसनसागरीं हात ॥ ३३ ॥
समजुनियां गर्भवती झाली भ्याली उदंड रंडा तें ॥
साधु ह्मणे घे माझें नाम मुलि भिवूं नको चि दंडातें ॥ ३४ ॥
गेली निघोनि आली दुकळीं वेऊनि ती पती पोरें ॥
साधु तिला प्रतिपाळी गावी सद्रीति आदरें थोरें ॥ ३५ ॥
कोणी बहु बोधें ही सोडुनि सुक्षेत्र आग्रहें जाय ॥
ज्याच्या शद्वें परते साधु खैराचे हि त्या नमी पाय ॥ ३६ ॥
प्रणत जनाचें जाया सिद्धिप्रति सर्व योजिलें कार्य ॥
साधु मरण पथकरिती ऐसी सद्रीति वर्णिती आर्य ॥ ३७ ॥
दे अन्न अंत्यजां जें केलें तर्पावयासि पितरांतें ॥
हें साधुशील दुर्लभ लोकीं कालत्रयीं हि इतरांतें ॥ ३८ ॥
अंत्यजतोक कडे घे उष्णीं ज्या फार लाळ सेंबुड तें ॥
अद्भुत सुकृत न गातां साधूंची रीति आळसें बुडते ॥ ३९ ॥
ज्यांचीं चरणाब्जरजें ब्रह्मेंद्राद्यमरमस्तकीं लेणीं ॥
तत्प्रियसख साधु वळी आपण पुरवावया मठीं शेणी ॥ ४० ॥
निंदा शाप हि ध्यावा परि हरिस भजा असें चि सांगावें ॥
हें सच्छील त्यागुनि कुशलें तीर्थांदि अन्य कां गावें ॥ ४१ ॥
हस्तीं धन आलें जें तें देवब्राह्मणासि अर्पावें ॥
स्वापत्य तसें प्रेमें अन्नार्थि प्राणिजात तर्पावें ॥ ४२ ॥
कृष्णीं प्रेम जयांचें तद्व्यभिचारास ही न लेखावें ॥
रेखावें साधुजनें हृदयीं त्यांतें गुरू च देखावें ॥ ४३ ॥
सद्रीति हे अभक्ता जरि तरि मातेस ही न मानावें ॥
वानावें वेश्येस हि भुलली जी काय राम या नांवें ॥ ४४ ॥
साधु प्राणी पाहुनि संसारीं तापलें असुख पावे ॥
व्हावे जग मुदित ह्मणे तदुःखें आपले असु खपावे ॥ ४५ ॥

---

३ छद्म=कपट. ४ व्यसन=संकट ५ खर=गाढव. ६ शेणी=गोंव-या.
७ जात=समूह.

विषयविष चि बा हो हरिजन कांपायांस भाळला जीव ॥
विधिविभुचा लावुनि हितजन कां पायांस भाळ लाजीव ॥ ४६ ॥
कवि ह्मणाति न दुग्धगृहा आंतुनि होवूनि खर्व ओतु निघे ॥
साधुसभेंत वस तसा हरियशकर्णांत सर्व ओतुनि घे ॥ ४७ ॥
साधु अभयवर दिधले न कधीं च जसे करी रदं बदलिती ॥
जसि सद्रीति जडांची श्रीप्रभुजवळि न करि रदबदलि ती ॥ ४८ ॥
हे दुर्मतिघ्रुस करी रंध्रें बहु मानसा धुरी तीतें ॥
यास्तव सर्व हि हरिजन देतिल बहुमान साधुरीतीतें ॥ ४९ ॥
हे साधुरीति लिहिली मयूरें रामनंदनें ॥
या ग्रंथें पूर्ण साधूंचा हो जैसा काम नंदनें ॥५० ॥

इतिश्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिता साधुरीतिः

॥ पद १ ॥

दाशरथे ऐसे चि करीं पदपद्में पावन पापी ॥ ध्रु ॥
वासरा[12]धिपतिकुलतिलका हरिनीलनवाभ्रश्यामा ॥
आसरा जयश्रीकीर्तिप्रति अकुतोभय तूं रामा ॥
अमलातुलसद्गुणधा[13]मा ॥ शमम[14]लापहशोभननामा ॥
नमलानर्मांशीलनिधे मी वापी ॥ १ ॥ दाशरथे० ॥ १ ॥
तोकाला माय मयूरा जैसी नवनीर[15]दमाला ॥
लोकाला कीर्ति तुझी हे तैसी सुखवू नरपाळा ॥
शमवीं भवदावज्वाळा रमवीं स्वयशें सुरबा[16]ळा ॥
भ्रमवी खळ एक जगीं हो चापी ॥ २ ॥ दाशरथे० ॥ २ ॥

॥ पद २ ॥

सख्या रामहरे कृष्णहरे बोल वरें ॥ धृ ॥
दुस्तरा भवार्णवासि सर्व पूर्वजां समेत ॥
या कलींत हीं सुखें चि विघ्न लाजवूनि तरें ॥ १ ॥ सख्या० ॥ १ ॥
भव्यधाम रामनाम काम पूर्ण तू[17]र्ण करी ॥
तारिले अनेक जीव कीं कथूनि हें चि हरें ॥ २ ॥ स० ॥ २ ॥

---

८ ओतु = मांजर. ९ करी = हत्ती. १० रद = दांत. ११ नंदन = पुत्र ; इंद्राचें वन. १२ वासराधिपति = सूर्य. १३ धाम = गृह. १४ शममलापह = पापनाशक. १५ नीरद = मेघ. १६ सुरबाळा = देवांगना. १७ तूर्ण = सत्वर.

नाम-मेघसक्त भक्त मोर यासि हर्ष थोर ॥
होय हृदय अमल अमल शमल नुरे मान खरें ॥ ३ ॥ स० ॥३॥

॥ पद ३ ॥

हृदया वरें विचारीं ॥ नाम स्मरें न तापें ॥ ध्रु० ॥
भगवान अजामिळाला नामें गजा मिळाला ॥
गणनातिगें गिळाला ॥ नाम प्रताप पापें ॥ १ ॥ नाम० ॥
ज्यांचे मनांत थारे गिळिले अरीति सारे ॥
प्रभुच्या असें न बारे ॥ केलें रणांत चापें ॥ २ ॥ नाम० ॥ २
नामीं च भाव राहो ॥ दुष्कर्मपंक वाहो ॥
सौख्या मयूर लाहो ॥ जें मोजवे न मापें ॥ ३ ॥ नाम० ॥

॥ वामनादिकीर्तनं ॥

साक्षात् श्रीविष्णु ऐसें चि ॥ मानवा मान वामना ॥
दोषांचा लेप चढवी ॥ मान वामा नवा मना ॥ १ ॥
भुलसी विषया येणें ॥ उलसील महाऽसुखें ॥
कुलशीलमदत्यागीं ॥ तुलसीदास गा मुखें ॥ २ ॥
कीर्तिला तीर्थ पादाचा ॥ जेणें सद्भक्त चांगया ॥
सांग या सत्पदनता ॥ पिंडा झाली न कां गया ॥ ३ ॥
लाजो तुझ्या सुरांचा [ही] ॥ नगे मोहा निवृत्तितें ॥
भय वारिल नमितां ॥ न गमो हानि वृत्तितें ॥ ४ ॥

समाप्त.

१८ अराति = शत्रु. १ वामा = स्त्री. २ नग = वृक्ष.

॥ श्रीकृष्णामाहात्म्यारंभः ॥

॥ श्लोक ॥

श्रीकृष्णेची परम सुखदा सत्कथा आयकाया ॥
हे बाळाच्या शुचि करि जसी वत्सला माय कौया ॥
वक्त्रीं चित्तीं हितकर इचें सर्वदा नांव राहो ॥
तीर्थी योगा हयमखशता सर्वदां ना वरा हो ॥ १ ॥

भाग्यें विलोकुनि महामुनि नारदातें ॥ पूजूनियां ऋषिभवांबुधिपारदातें॥
जोडूनि हस्त वदले कलिदोषदावा ॥भ्यालों प्रभो सुपथ देउनि तोष दावा॥२॥
जोडूनि पापें नरकीं भरावें ॥ कैसें महोग्रा कलितें तरावें ॥
अन्नोदक त्यागुनियां मरावें ॥ सांग प्रभो काय कसें करावें ॥ ३ ॥

॥ आर्या ॥

देवर्षि ह्मणे ऋषि हो जेणें पुरुषार्थ सर्व जोडावा ॥
ब्राह्मणदेह सुदुर्लभ तो न कलिभयें कदापि सोडावा ॥ ४ ॥
श्रीहरिहरयश असतां तत्संकीर्तन करावया रसना ॥
कां मरण वांछितां हो दुस्तर मानुनि मनीं कलिव्यसना ॥ ५ ॥

॥ श्लोक ॥

प्रकट हरिहरांची कीर्ति जी या नदीनें ॥
धुवुनि मळ करावें सत्पदा या न दीनें ॥
कळिस बळ न कांहीं सेतु हा वाळवेचा ॥
त्यजुनि अघभयातें कीर्तनीं काळ वेंचा ॥ ६ ॥

कर्षणें जसि कृषीवळें भुक्ती ॥ कीर्तनें कुशळ साधिति मुक्ती ॥
त्यागिती न बुध मौक्तिकशुक्ति ॥ हे धरा स्वहृदयीं शुचि उक्ति ॥ ७ ॥
कीर्तनें चि पुरुषार्थ साधती ॥ पातकें हरिजना न बाधती ॥
या युगीं गुण असे असा रहा ॥ स्वस्थधी काळि नव्हे असार हा ॥ ८ ॥

॥ आर्या ॥

ऋषि हो विष्णुप्रभुनें आणिक ही निर्मिलें असे त्राण ॥
कथितों तें हि कलिभयें होउनि विकळ त्यजूं नका प्राण ॥ ९ ॥

---

१ काय=शरीर. २ अंबुधिपारद=समुद्रपार करणारा. ३ दाव=अग्नि.
४ व्यसन=संकट. ५ कृषीवळ=शेतकरी. ६ शुक्ति=शिंप.

॥ श्लोक ॥

पूर्वी सृष्टि करी असी प्रभु हरि ब्रह्म्यासि आज्ञा करी ॥
तो प्रार्थी गुरुतें सुकीर्ति सुगति त्वत्सेवकातें वरी ॥
हें मी जाणतसें तुझ्या चि करुणायोगें मुकुंदा परी ॥
चिंतेची मम चित्त पावुनि भया या आदरी बा दरी ॥ १० ॥

॥ आर्या ॥

कलियुग अघसागर कीं त्यांत त्रैलोक्यनायकादेवा ॥
कैसी स्थिति प्रजांची कल्पावी ग्यां घडावया सेवा ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥

पापें प्रजा व्याकुळ आपदांनीं ॥ होतील सिद्धा मग शापदानीं ॥
स्वर्गार्थ धर्मी चिर या सजाव्या ॥ देवा न दोषें निरयाँस जाव्या ॥१२॥

॥ आर्या ॥

कृष्ण ह्मणे निर्मावीं तीर्थे कलिदोष सर्व हरितील ॥
कारतील पुण्य-संग्रह जीव सुखें सद्गतीस वरितील ॥ १३ ॥
धात्या मत्करुणेनें केली विज्ञप्ति मज हि निर्माया ॥
तीर्थांच्या मातेतें झालों उद्युक्त मी हि निर्मीया ॥ १४ ॥

॥ श्लोक ॥

जीस मी उठवितों प्रतिकल्पीं ॥ वर्तती सुतनु यत्तनुतल्पीं ॥
धातया प्रकटितों कलि तीतें ॥ त्रस्त हो बहु अघ छळिती तें ॥ १५ ॥

॥ आर्या ॥

ऐसें वदोनि कृष्णें कृष्णा नद्यप्रजा सुकृतसलिला ॥
निजतनुपासुनि केली प्रकट कराया सदा सभय कलिला ॥ १६ ॥

॥ श्लोक ॥

आधीं श्रीकृष्ण कृष्णेतें पुण्यकीर्तिसह सृजी ॥
धाता भगवदाज्ञेनें मग तीर्थसहस्र जी ॥ १७ ॥

॥ आर्या ॥

मंत्रमहौषधिधारी पडतां ज्वाळांत ही न भाजावा ॥
ज्या प्राप्त सिद्धगुटिका तो लंघुनि सागरा नभा जावा ॥ १८ ॥

---

७ निरय = नरक. ८ तल्प = शय्या. ९ सृजी = उत्पन्न करा.

यापरि कृष्णाश्रित जे ते पडतां हि न कळींत मळतील ॥
जळतील दोष त्यांच्या स्पर्शें प्रत्यूह[10] दूर पळतील ॥ १९ ॥

॥ श्लोक ॥

जे होते ऋषि कलिभीत सारदानें ॥ केले ते प्रमुदित सर्व नारदानें ॥
हें कृष्णायश वश यास जे तयांतें ॥ षड्वैरी नमितिल मोह-जेतयांतें[11] ॥२०॥

॥ इति श्रीकृष्णमहात्म्ये श्रीमयूरकविकृते प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ आर्या ॥

ऋषि ह्मणाति ब्रह्मण्यें श्रीकृष्णें प्रेषिलासि रक्षाया ॥
सत्पात्र तूं चि सुयशा भवमग्नोद्धारकर्मदक्षा या ॥ १ ॥

॥ श्लोक ॥

त्वां प्रल्हादध्रुवादि स्वहित करुनियां नारदा धन्य केला ॥
वा तूं या मंडळीला पवनसुत जसा त्या धराकन्यकेला[12] ॥
त्वद्वाक्पीयूषपानें[13] करुनि बहु सुखें आमचा काय कोंदे ॥
श्रीमत्कृष्णानदीचा निरुपममहिमा सर्व ही श्रावकों दे ॥ २ ॥

॥ आर्या ॥

जें पुसिलें श्रीकृष्णामाहात्म्य द्रुहिणपुत्रें[14] सांगे हें ॥
सफळ प्रणत मनोरथ करुणेच्या न करिजेल कां गेहें ॥ ३॥
देवर्षि ह्मणे मुनि हो पुसतां परमादरें जसें मजला ॥
विधि हि असें चि पुसे त्या जो नत जन उद्धराया सजला ॥ ४ ॥
प्रभु सांगे कृष्णेचा महिमा अहिमानवामरस्तव्य[15] ॥
भव्यप्रभाव विश्वीं जो सुकृतरसिकमर्नी सदा नव्य ॥ ५ ॥
ऐकुनि सांग स्वजना वत्सा चतुराननां बुधाधारा ॥
कृष्णेची जलकणिका सुहित करी न च असी सुधाधारा ॥ ६ ॥
वा होय मन्मयी हे श्रीकृष्णामत्कळा सुधासम जे ॥
ह्मणतिल ते बाळ चि जो मत्सेवक तत्त्व त्या बुधा समजे ॥ ७ ॥
स्नानें पानें स्तवनें स्मरणें कृष्णेचिया महाघ सरे ॥
वैकुंठ पदीं हि चढे प्राणी तेथुनि जसा न हा घसरे ॥ ८ ॥
निःशंक न प्रवर्ते कृष्णेचें फार भय असे कलिला ॥

---

१० प्रत्यूह = विघ्न. ११ मोहजेता = मोहजिंकणारा. १२ धराकन्यका = भूमि-सुता (सीता) १३ वाक्पीयूष = शब्दामृत. १४ द्रुहिण = ब्रह्मा. १५ अहिमानवामरस्तव्य = सर्प, मनुष्य, व देव यांहीं स्तवन करण्यास योग्य.

अनुक्रमणिका

स्पर्शुनि जगदघ हरितो जो वायु स्पर्शला इच्या सलिलीं[१६] ॥ ९ ॥
धात्या साक्षान्मत्तनु कृष्णा साक्षान्महेशतनु वेणा ॥
भजतां थासि चुकतिल प्राण्याच्या रोगमृत्युजनु[१७] वेणी[१८] ॥ १० ॥

॥ श्लोक ॥

मुक्तिप्रद प्रकट मार्ग पुराण आहे ॥ त्यातें धरूनि विरळ स्वपदासि लाहे ॥
कृष्णासमाश्रित सुखें सुगतीस पाहे ॥ कीं तो सुदुस्तर विघ्न सदा नवाहे॥ ११॥
होय मुक्त सुखें कृष्णा-वेणासंश्रित जो जन ॥
यच्छिरीं कल्पवल्ली त्या काय दुर्लभ भोजन ॥ ११ ॥
तारिती सर्व जीवांतें कृष्णावेणा महानद्या ॥
मोठें चि देती फळ या ह्मणो कोणी लहान द्या ॥ १३ ॥

॥ आर्या ॥

असती सिद्धचि संतत आश्रित जीवासि निज पदा न्याया ॥
द्याया अमृत जनांतें आह्मांहुनि बहु गुणें वदान्या या ॥ १४ ॥
करितिल कृष्णास्नान स्मरतिल धरतिल हि जे मम ध्यान ॥
तच्चित्तीं प्रकटुनि मी दीप्त करिन भवभयापहें[१९] ज्ञान ॥ १५ ॥

॥ श्लोक ॥

कृष्णेतें स्रजितों स्वयें कलिभय त्यागूनि तूं हि प्रजा ॥
निर्मी त्या सुयशा वरीं बहु सुखें गातील सद्विप्र ज्या ॥
सर्वत्र द्युमणिप्रभा[२०] प्रसरतां जो पांथ बाधा तया ॥
कैंची कीं न घडे पराभव तमापासूनि बा धातया ॥ १६ ॥

॥ आर्या ॥

ऐसें बोलुनि भगवान् शमवाया विषयभोगतृष्णेतें ॥
प्रकट करी तनुपासुनि निरुपमतमरम्यमूर्ति कृष्णेतें ॥ १७ ॥

॥ श्लोक ॥

वर्ण श्याम तसा जसा चि हरिचा श्रीमूर्तिचा शोभला ॥
चक्रांका[२१] सुचतुर्भुजा गुण जिचा निर्दोष जो तो भला ॥
श्रीशाचा महिमा विलोकुनि जितें त्याचि क्षणीं लोभला ॥
माया केवळ आपणावरि ह्मणे चित्तीं प्रभु क्षोभला ॥ १८ ॥

---

१६ सलिल=पाणी. १७ जनु=जन्म. १८ वेणा=वेदना. १९ भवभयापह=संसारभीति-नाशक. २० द्युमणि=सूर्य. २१ चक्रांका=चक्रवाक पक्षी आहे जिच्या ठायीं.

रमण करिल तूझें काय हो देव-देवा ।
सबळ जनक[71] नांदे नंद तो वासुदेवा ।
झडकरि लघु व्हावें बाळ-लीला धरावी ।
मजवरि अनुकंपा हे सुजाणा करावी ॥ ५६ ॥
वदत हरि सखे तूं सांगसी हो उदारे ।
परम गहन कैसें तें घडे गोप-दारे ॥
त्यजुनि युवपणातें बाळ होणें सुजाणे ।
रचित-सकळ-सृष्टी तो हि धाता[72] न जाणे ॥ ५७ ॥

परब्रह्म तूतें वदे लोक सारा । नसे साच[73] हें व्यर्थ भासे पसारा ॥
असे सूचली गोष्टि ते ही वदावी । खरें हें तरी बाळ-रूपासि दावी॥५८॥
ऐसें वदोनी मग पाद-पद्में[74] । वंदी मुनी-मानस-भृंग-सद्में[75] ॥
त्यागीन जी प्राण दया-समुद्रा । ह्मणे पडे तों वदनासि मुद्रा ॥ ५९ ॥
उर्वी[76] पडे केळि जशी च वातें । देखोनि ऐसें मग माधवातें ॥
आली कृपा त्या मधु-कैठभारी । तो आपुली पूर्व तनू उभारी ॥ ६० ॥

त्यां नंतरें उठवि येउनि कृष्ण तीला । जाला उशीर वनिते तुझिया पतीला ॥
पाहे ह्मणे मजकडे तरि चक्र-पाणी। आणीं स्वकांत सदनांत धरोनि पाणी॥६१॥
ऐकोनियां वचन हें मग गोप-दारा । उत्पाटुनी नयन पाहत त्या उदारा ॥
तों रांगतो जवळि बाळ तया चि काळीं। देखोनियां पडलि हर्ष-महा-सुकाळीं॥६२॥

घेउनी मग कडेसि उदारा । पातली झडकरी गृह-दारा ॥
काढुनी मग तिनें अगळासी । या ह्मणे भितरिं हो गुण-राशी ॥ ६३ ॥
उभा केधवांचा असें द्वार-देशीं । दिसाचें च तूं काय गे द्वार देशी ॥
असें क्रोध-वाणी वदे कांत तीसी । वदे आदरें सुंदरी ते पतीसी ॥६४॥
या सांगतें अर्थ तुह्मांसि सारा । सोडोनि द्या क्रोध-महा-पसारा ॥
गेलें अजी नंद-गृहा उदारा । स्नेहें मला बैसवि नंद-दारा ॥ ६५ ॥
तों ते करी मंथन नंद-राणी । राधे ह्मणे यासि तुझी शिराणी[78] ॥
तेव्हां हरी गाढ धरी रवी तो । नाना परी बाळ विवर्तवीतो ॥ ६६ ॥

नेदी च मंथन करूं तिस अब्ज[79]-पाणी । † तेव्हां मनीं बहुत हिंपुटि[80] नंद-राणी

७१ जनक=बाप. ७२ धाता=ब्रह्मा. ७३ साच=सत्य. ७४ पद्म=कमळ. ७५ सद्म=गृह. ७६ उर्वी=पृथ्वी. ७७ "लीलावतारीं शिशुरूप जाला राधेचिया चुंबि मुखांबुजाला ।" पाठांतर. ७८ शिराणी=आवड. ७९ अब्ज=कमळ; शंख
† "जाली बहुत मनिं" पाठांतर. ८० हिंपुटी=कष्टी.

जाली* ह्मणे उचालें यासि कडेसि घेईं। राधे† शिशू समजवीं सदनासि §नेईं॥६७॥
त्या नंतरें घेउनि श्रीधराला। आलें च मी शीघ्र अजी घराला॥
नाना परी खेळविला न मानी। निजें पुढें घें तइं सौख्य मानी॥ ६८॥
मिथ्या नव्हे गोष्टि अशी च साची। मी हीं निजें कृष्ण निजे तसाची॥
आलेति केव्हां न मने मनासी। निद्रा अशी पापिणि कार्य-नाशी॥६९॥
गेहीं न माणूस दुजें उदारा। या कारणें म्यां दिधलें चि दारा॥
निद्रा श्रमा गाढ तयीं च घाली। स्मृती शरीरांतुनि हो निघाली॥७०॥
क्रोधयुक्त रवें[८१]-गर्जन कानें। ऐकतां चि उठिल्यें दचक्यानें॥
शंकलें मनिं बहूत उदारा। ऊघडीं त्वरित येउनि दारा॥ ७१॥
हा अर्थ मोनूनि[८२] मना चि माजी। सर्वज्ञ हे हो करणें क्षमा जी॥
ये हास्य ऐशा वचनें पतीला। आलिंगिलें हो ह्रदयीं सतीला॥ ७२॥
देखिलें नयनिं नंद-कुमारा। बाळ-रूप तनु सर्ज्जित[८३] मारा[८४]॥
पावला पति मनीं सुख-राशी। आणीं हो प्रतिदिनीं स्वगृहासी॥ ७३॥
बरें ह्मणे भोजन शीघ्र घाली। कृष्णासि घेवोनि कडे निघाली॥
त्या नंद-सद्मा प्रति गोप-जाया बाई ह्मणे घेइं अधोक्षजा या॥ ७४॥
आश्चर्य मानी बहु नंद-राणी। राधे अशी काय तुझी शिराणी॥
ह्मणोनि राहे उगला हरी तो। मातें छळी नष्ट परोपरी तो॥ ७५॥
नेत जा प्रतिदिनीं स्वगृहातें। फावल्या घरिं ह्मणे युवती ते॥
ठेवुनी मन हरी-पद-पद्मीं।राधिका त्वरित ये स्व-सु-सद्मीं॥ ७६॥
ऐसा हा सुरत-विलास वासुदेवें। केलासे निज-जन-तारणा सुदैवें॥
या लागीं परम पवित्र हा सुखाचे। गाती ते प्रियकर होति वामनाचे॥७७॥

समाप्त.

---

* "मातें" पाठांतर † "कृष्णास तूं" पाठांतर § "स्वगृहासि" पाठांतर. ८१ रव=ध्वनि. ८२ "आणूनि" पाठांतर. ८३ "संस्थित" पाठांतर. ८४ मार=मदन.

राजयोग.

(द्वितीय.)

विरक्ति ना प्रीति जया प्रपंचीं ॥ अहर्षमर्षी[८५] क्रम पंचपंचीं ॥
दया न दाक्षिण्य नसे जयाला ॥ सुचिन्ह साधू ह्मणती तयाला ॥१॥
ज्या निंदितां निंदकदोष नाहीं ॥ ज्या वंदितां तोष नसे मना ही ॥
जो निंद्यवंद्यादिरहीत जाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला ॥२॥
जो उत्तमातें वचन स्तवीना ॥ नीचास नीचोत्तर सूचवीना ॥
निंदास्तुती द्वैत नसे जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला ॥३॥
प्रपंच जे कां न दिसे चि ठावा ॥ तर्यी तया भेद कळों उठावा ॥
त्यजूं भजूं द्वैत नसे जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला ॥४॥
संसार हा चित्[८६]सुख सोनियाचा ॥ आकारमात्रें अवघा तयाचा ॥
त्यागी च भोगी गुरुराज योगी ॥ अष्टांग मूढासम तो न योगी ॥५॥
चित्सागरीं जे लहरी[८७] उठावी ॥ चैतन्यसी ते जरि होय ठावी ॥
हा चिज्जडैक्यानुभवो जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला॥ ६ ॥
भासे जयाच्या जड हे मतीतें ॥ दावा नगीं[८८] त्या निज हेम[८९] तीतें ॥
माया स्वयें ब्रह्म असे जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला॥ ७ ॥
जो ब्रह्म जाणे विषयादिकां ही ॥ मिथ्या भ्रमे भेद तया न कांहीं ॥
जें जें दिसे तें निजसें[९०] जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला॥८॥
दृष्टांतिया दृश्य कदां न नासे ॥ हा भेद जाणे तरि भेद नासे[९१] ॥
भेदीं अभेदान्वय होय ज्याला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला ॥ ९ ॥
पर्जन्य पाणी जरि भेद दावी ॥ अद्वैतता रीति कशी वदावी ॥
ज्या गारनीरीं[९२] समता जयाला ॥ कां राजयोगी न वदा तयाला॥१०॥
विषय सत्य असें मनिं भाविती ॥ तरि मृषा कवणें परि दाविती ॥
विषय नष्ट असें जरि मानिती ॥ विषय कां त्यजणें मग वानिती॥११॥
सर्व ब्रह्म श्रुतीस कल्पुनि गती व्याप्यें जगा स्थापिती ॥
मिथ्या ही वदती स्वभेद करिती ते भ्रांतिमद्या पिती ॥
युक्तीनें मग योजिती जडमती जे व्यापकें बोलती ॥
अंधा हस्तकिं अंध जे रिति पथीं तैसे चि ते चालती ॥ १२ ॥

---

८५ अहर्षमर्षी = आनंद-क्रोध-रहित. ८६ चित् = चैतन्य. ८७ लहरी = लाटा. ८८ नग = दागिना. ८९ हेम = सोनें. ९० निजसें = आपलेंसें. ९१ नासे = न असे. ९२ नीर = उदक.

विषय ब्रह्म असें वदतां भिती ॥ ह्मणुनि व्यापक हें चि दिवाभिती ॥
गतिस कल्पुनियां जगिं वागती॥परि तयां न चुके चि अधोगती॥१३॥
देखेल जो विषय ब्रह्म खरें असें रे ॥ त्याच्या जिवासि मग बंध कधीं नसे रे ॥
तो वांचला जंव असे तंव मुक्त लोकीं॥अन्योन्य शून्य विषयास्तव बोलिलें कीं॥१४॥
विनिर्वासना चिन्ह पुढें न जोरे ॥ प्रपंच हस्तीं न शके भजो रे ॥
मौनें जया देखुनियां पळावें ॥ विरक्तता चिन्ह असें कळावें ॥१५॥
कूटस्थ त्या तो च नसे प्रवृत्ती ॥ त्या निष्क्रियासी च नसे निवृत्ती ॥
वैराग्य तेथें कवणें करावें ॥ मूढें वृथा भ्रांतिभरीं भरावें ॥ १६ ॥
साम्राज्य वामन दिसे सुखरूप साधा॥त्याच्या स्थितीस जरि साधिति चारि साधा॥
नाहीं तयास करणें च दुकानदारी ॥ जो सर्वदा विचरतो गृहपुत्रदारीं ॥१७॥
साम्राज्य वामन दिसे यथार्थ वाणी ॥ जाणेल त्या अनुभवा नसे चि वाणी ॥
प्रत्यक्ष जो स्थिरचरीं निज ऐक्य दावी॥त्याची गुरुत्वमहिमा किति हो वदावी॥१८॥

समाप्त

अनुक्रमणिका

वामन-कृत

अनुभूति-लेशाची महाराष्ट्र टीका

उपोद्घात.

विष्णुं शारदचंद्रकोटिसदृशं शंखं रथांग[1] गदा-।
मंभोजं दधतं सिताब्जनिलयाकांतं जगन्मोहनम् ॥
आबद्धांगद[2]हारनूपुरलसन्मौलिप्रभं कुंडलं ।
श्रीवत्सांकमुदारकौस्तुभधरं ध्यायेन्मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥ १ ॥
श्रीवासुदेव वंदूनी ध्यानीं चिंतित जो सदा ॥
वक्ता अनूभूतिलेश ग्रंथ तो वामनात्मक ॥२॥
टीका त्याची स्फुरविली त्याच श्रीजगदात्मकें ॥
निमित्त मात्र मी त्यास कर्ता करविता स्वयें ॥३॥
समश्लोकी नाम परी भावार्थें युक्त मात्र चि ॥
वदतों पाहतां संतां व्हावा संतोष या मिसें ॥४॥
न जाणें काव्यरचना न व्याकरण पद्धति ॥
न विभाक्ति हि ज्ञानातें तसें च च्छंद प्रास ही ॥५॥
लोटांगण अनन्यत्वें संतपादरजां प्रती ॥
घालूनि प्रार्थि जीतां च मुक्ति ही हरिभक्त त्यां ॥६॥
कीं मी अज्ञ असें मातें करुनी ते क्षमा तुह्मी ॥
अर्थीं देउनियां दृष्टि पहावीं हे पुनः पुनः ॥७॥
संस्कृतीं अनधीकारी असें परि मुमुक्षु[3] जे ॥
बोधनार्थ तयांच्या हे होईल उपयोगिक ॥८॥
मुमुक्षुजन जे त्यांतें न लागे अन्य साधन ॥
श्रवणें होय तत्काळ ज्ञानानुभव हा तयां ॥९॥
श्लोकद्वयें करितसें मंगलाचरण त्यासि हें ॥
श्लोकैकें बोलतों शिष्यशरणागतिपद्धति ॥१०॥

टीका.

वंदितों शेषशायी श्री सच्चिदानंद ईश्वर ॥
प्रसादें पाहतों ज्याच्या तद्रूप सचराचर[4] ॥१॥

---

१ रथांगं = चक्रं. २ अंगदं = बाहुभूषणं. ३ मुमुक्षु = मोक्षेच्छु. ४ चराचर = स्थावरजंगम.

ध्याऊनि तो गुरू आत्मा उपदेश यथाक्रम ॥
जिज्ञासु जन बोधार्थ वदतों तें सविस्तरें ॥२॥
मुमुक्षें तत्व जाणाया व्हावें शरण श्रीगुरू ॥
आधी तें वदतों भावें कीं हा च विधिचा गुरू ॥३॥
(सहा श्लोकीं वर्णितों कीं गुरु तो विधिचा कसा ॥
पूर्व कल्पीं ज्ञान जें तें या कल्पीं वर्तलें कसें ॥ अ ॥)
ज्ञानी जे पूर्व कल्पींचे पुनर्जन्म न पावले ॥
कल्पीं या जन्मले सर्व ते अज्ञान चि यास्तव ॥४॥
विना गुरुमुखा ज्ञान न होय अपरोक्ष जें ॥
अज्ञ गुरु अज्ञबोधा निद्रिस्त निद्रिता जसा ॥५॥
जागा सदा तो चि जो हा नित्य मुक्त जगत्पति ॥
तेणें प्रबोधिला ब्रह्मा " यो ब्रह्माणमिति श्रुतिः " ॥६॥
ब्रह्में प्रबोधिलें पुत्रां मानसां त्या क्रमें जगीं ॥
ज्ञान प्रवृत्ति * यास्तौ तें गुरुत्व विधिगूरुचें ॥७॥
जशी कीं भक्ति देवाची तशीच गुरुची करी ॥
तरी प्रबोधिलें त्याणें ज्ञान याला प्रकाश तें ॥८॥
यास्तौ गुरु उपासावा जगत्कारण मानुनी ॥
तो कृपे पाहातो शिष्या जगदात्मा स्ववैभवें ॥९॥
जिज्ञासु जो ज्ञान इच्छू ज्ञेय आत्मा स्वयें असे ॥
तत्प्रतीति तदात्मत्व दाखवावें तयास तें ॥१०॥
अविद्या त्यास ची विद्या निद्रिस्ता जशि जागृति ॥
प्रतीति ज्यास देहात्मा चिदात्मा हि तयास ची ॥११॥
आतां प्रतीति अज्ञातें कीं मी देह ह्मणूनि ते ॥
गुरू निषेधिती त्याचे प्रतीतीनें च स्पष्ट ते ॥१२॥
शिष्या तूं कोण तें बोल शास्त्रें हि स्व प्रतीतिनें ॥
प्रतीतिनें देह मी च त्या अन्य शास्त्र दृष्टिनें ॥१३॥
शास्त्रदृष्टी तयाहूनी कशी अन्य तसें वद ॥
न जाणेसि तरी बोल प्रतीतीनें कसा दिसे ॥१४॥

---

५ जिज्ञासु=ज्ञानेच्छु. ६ कल्प=ब्रह्मदेवाचा एक दिवस=एक हजार चौकड्या. ७ अपरोक्ष=न दिसणारें, डोळ्या आड असणारें. ८ उपासावा=सेवावा. ९ प्रतीति=अनुभव, प्रचीत. १० अविद्या=अज्ञान. ११ विद्या=ज्ञान. १२ जागति=जागेपणा. १३ चित्=चैतन्य.* यास्तौ=यास्तव

अनुक्रमणिका

देह मी जाणतोसी तें श्रवणें[14] कीं प्रतीतिनें ॥
जरी प्रतीतिनें जाणे तरि तो कोण बोल तूं ॥ १५॥
जाणतों देह मी ऐसें प्रतीतीनें जगद्गुरो ॥
देहाहुनी अन्य मी हें जाणें शास्त्रावलोकनें ॥ १६ ॥
असा स्वप्नांत ही स्वप्न देह मी ह्मणतोसि तूं ॥
तेव्हां तूं हा च कीं देह कीं तूं तो स्वप्ननिर्मित ॥ १७ ॥
जरी तो हा तुझा देह निद्रिस्त असतां तर्यीं ।
धांव जो अन्य स्वप्नांत मानिसी त्यास आत्मता ॥ १८ ॥
जागरीं देह हा आत्मा तरि स्वप्नांतिल कोण तूं ।
जागृत्प्रतीति न स्वप्नीं स्वप्नींची ते न जागृतीं ॥ १९ ॥
देहात्मता प्रतीती या तस्मात् मिथ्या तुझ्या असे ।
न जसा देह स्वप्नींचा जागृद्देह हि तूं नसे ॥ २० ॥
याची प्रतीति न स्वप्नीं असे प्रस्तूत ते मृषा ।
अन्यथा शास्त्रदृष्टीनें जरि तूं बोल तो कसा ॥ २१ ॥
देहाहुनीं वेगळा मी प्रतीति अशि तूजला ।
तरि तूं प्रतितीरूप कीं असे अन्य त्याहुनी ॥ २२ ॥
जरि देहाहुनी अन्य मी आहें प्रतिती तुझी ।
तरी सुषुप्ति[15]कोळीं ते तुजला न तशी असे ॥ २३ ॥
तेथूनि उठतां तूंचि स्वसुख तेंच आठवी ।
तेव्हां तूं प्रत्यया[16]हून कसा अन्य दिसे वद ॥ २४॥
(वर्णीं एकादशश्लोकें अविद्यानाशयुक्तितें ।
वदे श्रीगुरुउक्तीनें तसें न शास्त्रदृष्टिनें ॥ आ ॥)
न जाणें तें तरी व्यर्थ विना श्रवणदर्शन ।
शास्त्र साधन ज्ञानाचें स्वयें शास्त्र न ज्ञान तें ॥ २५ ॥
आतां बोलूं वहू काय तूं न जाणसि आपणा ।
आवरण[17] अविद्येचें हें च तूं जाण निश्चयें ॥ २६ ॥
वेदांत-पारग[18] जरी विद्याप्रद गुरू विना ।
वाक्यें वेदांतवक्त्याच्या अज्ञाना तव न क्षय ॥ २७ ॥
विज्ञानार्थ गुरूशीच शरणांगत्व दे श्रुति ।
वेदांत जाणुनी जावें गुरु-आत्म-पदा प्रती ॥ २८ ॥

---

१४ श्रवण = शास्त्रावलोकन. १५ सुषुप्ति = निद्रा. १६ प्रत्यय = अनुभव, खातरी.
१७ आवरण = आच्छादन. १८ वेदांतपारग = वेदांतज्ञ.

शास्त्र-अध्ययनें होतें तत्त्वज्ञान जरी तरी ।
सिद्ध होतें ज्ञान झालें वेदार्थज्ञान जाणतां ॥ २९ ॥
अपरोक्ष[१९]ज्ञान वेदें करूनी होतसे जरी ।
पुनः कां वदते वेद जावें शरण श्रीगुरू ॥ ३० ॥
यांस्तौ[२०] गुरूविना नोहे अपरोक्षात्मदर्शन ।
आचार्यवानें[२१]ची जाणे ऐसें श्रुति हि वर्णिते ॥ ३१ ॥
जाणता जरि वेदांत जेव्हां शरण जाइल ।
तत्त्वज्ञा तत्कृपें त्याला तत्त्वानुभव होइल ॥ ३२ ॥
आत्मा देहाहुनी अन्य ऐसें स्पष्ट जरी कळे ।
तरी तूं कोण तो आत्मा अविद्येनें न जाणसी ॥ ३३ ॥
इच्छी कोणासि जिज्ञासु जाणाया बुद्धिनें पुनः ।
न जाणे देह देहातें असें तूं कोण जाणता ॥ ३४ ॥
स्वामिन् देहा देहि[२२] जाणे न जाणे देह देह हा ।
न जाणत हि आत्मा तें ऐसें मी स्पष्ट जाणतों ॥ ३५ ॥
(नव्हे आत्मा देह ऐसें कळतां प्राणसा दिसे ।
प्राणात्मता ते निरसी[२३] द्वादशश्लोकउक्तिनें ॥ ६ ॥)
मृतदेह असे पैला न जाणे परि देह मी ।
तस्माज्जाणें देहवान तो देहाहुनि वेगळा ॥ ३६ ॥
शवीं प्राण नसे यास्तौ तो देहा जाणता दिसे ।
जातां भासे देहवान गेला जो देह जाणता ॥ ३७ ॥
यास्तौ देहा प्राण जाणे हें माझी बुद्धि जाणती ।
बोले ऐकूनि भगवान् आचार्य[२४] सर्वशास्त्रवित्[२५] ॥ ३८ ॥
जाणता न दिसे देहीं देहींचा प्राण नीघतां ।
यास्तौ प्राणचि आत्मा हें वारुणी[२६] भृगु जाणता ॥ ३९ ॥
प्राण ब्रह्म भृगू जाणे पित्या जाऊनि तो वदे ।
न संभवे ब्रह्म तो कीं भगवान् सांग तें पुनः ॥ ४० ॥
जड कीं प्राण जो नेणे देहा स्वप्नसुषुप्तित ।
असें जाणुनि तो गेला पित्याप्राति पुसावाया ॥ ४१ ॥

---

१९ अपरोक्षज्ञान=डोळ्यांस न दिसणारा जो ईश्वर त्याचें ज्ञान. २० यास्तौ=यास्तव २१ आचार्यवान=ज्याला गुरु आहे तो. २२ देही=देहधारी. २३ निरसी=नाशी. २४ आचार्य=गुरु. २५ शास्त्रवित्=शास्त्रज्ञ. २६ वारुणी=वरुण पुत्र (भृगु).

अनुक्रमणिका

॥ इति कौसल्यादिमहिषीवर्णनम् ॥

कौशल्यावस्थितिर्यस्य देशेषु निखिलेष्वपि ॥
सा तस्य देहे गेहे च जागर्तीति न विस्मयः ॥ १२६ ॥
वसुमतः सदनुग्रहभूमिकाभुवनमध्यविरोचितमूर्तयः ॥
वदतु कोनु कविर्ननु कोशला नहि भवंति समृध्दतरश्रियः ॥ १२७ ॥
दशरथप्रकृतिः परमेत्ययं विजयते भुवनत्रयडिंडिमः ॥
स्मरतु तस्य तु कः सचिवोत्करं पुरजनं च विनिंदनभाजनम् ॥१२८॥

॥ इति देशामात्यपौरवर्णनम् ॥

राजंस्त्वं शतकोटिदानरसिको जिष्णुः सुधर्मास्थितः
सृष्टुत्यो विबुधैरितीव मनुषे स्वात्मानमिंद्रोपमं ॥
पूर्णत्वं तु कथंतरामुपमितेरेकं विना नंदन-
क्रीडाकौतुकमित्यगाभिगदितुं कर्णोपकंठं जरा ॥ १२९ ॥
एकांते स कदाचिदच्छमुकुरे स्वं रूपमालोकयन्
पालित्यं प्रसमीक्ष्य राजरमणो यत्किंचिदेवोत्थितम् ॥
सद्योभूद्विमनायमान इव यद्वर्णांतरीयं पुनः
खेदाय व्यपदेशनं न मनसः स्यात्कस्य शस्यात्मनः ॥ १३० ॥
चेतसा दूयमानेन चिंतयामास पार्थिवः
अपोतो न तरिष्यामि तं पितृणामृणार्णवम् ॥ १३१ ॥
नापुत्रस्य तु सद्गतिः श्रुतिरिति स्पष्टं ब्रवीमि स्वयं
तस्माद्दुर्गतिरेव हंत नियतं तत्तादृशस्यास्य मे ॥
त्रातुं दुर्गतितः परं स भगवानेको वसिष्ठः प्रभु-
र्निश्चित्यैवमुपाससादतमरं धातारमेवापरम् ॥ १३२ ॥
त्रिधा कृता येन करेक्षमाला परंतु यो नित्यमनक्षमालः ॥
तथाहि विद्वान्सपरिग्रहोपि परिगृहास्पृष्ट इति स्मरंति ॥ १३३ ॥
पादांबुजाग्रे प्रणिपत्य दंडवद्बध्वांजलिं वाचमुवाच पार्थिवः ॥
बुभुक्षवे मह्यमिदं न रोचते सर्वं विनैकामिह पाकसंपदम् ॥ १३४॥
स्वामिन्संप्रति शद्बचित्रकुशलाः प्रायः कवींद्रा मम
प्रस्तावे गुणवर्णनस्य सुमनःसंघस्तु तत्वादिना ॥

---

१ शतकोटिः स्वरुः शंभो दंभोलिरशनिर्द्वयोः । दाने खंडने । २ जरसा शुक्लता । ३ पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वासभीति मेदिनी । ४ रुद्राक्षमाला । पक्षे इंद्रियमाला । ५ दान ।

सादृश्यं गणतः सुराधिपतिना संकीर्तयंतो मिथो
गोत्रोच्छेदकरोप्यसाविति पुनर्वक्ष्यंत्युपांशुस्वरैः १३५ ॥
अत्र संसारगहने पृथुकेन सुखं भवेत् ॥
उत्तरं प्रश्न एवांय स्यादिति प्रतिभाति मे ॥ १३६ ॥
श्रुत्वैतद्राजवाक्यं प्रहसितवदनो वाचमूचे वासिष्ठो
राजञ्छक्रादिभिस्त्वं परमहितनयोसीति सर्वैर्महद्भिः ॥
यन्नित्यं गीयमानो भवसि सतु कथंकारमास्से विषादी
नार्याद्या हीनसत्वा व्यसनपरवशाश्चेद्विषीदीभवंति ॥ १३७ ॥
अजैसूनोस्तव विभो सर्वोप्यर्थः परीर्पितः ॥
बहुशाल्युदयस्तेन तत्कुतो विमना इव ॥ १३८ ॥
हरिरस्य सुतप्रवरो भूयादिति चेतसा स हयमेधं ॥
दध्यौ यत्स प्रचराति हरिर्सुतराजप्रदानेन ॥ १३९ ॥
आह च ।
भगवंतमजं चतुर्भुजं हरिमेधेन हरिं प्रसादय ॥
चतुरो वितरिष्यति प्रभुः स पुमर्थानिव दिव्यनंदनान् ॥ १४० ॥
ऋष्यशृंगानयने हेतुमाह ।
अंगजफलानिष्पत्तोर्विभांडकस्यांगजो भवेद्धेतुः ।
अस्माकमृत्विजां तत्प्रधानभावं दधातु सतु शृंगी ॥ १४१ ॥
स क्वास्तीति चेत् ।
स्वर्गोपमेष्वंगराजस्यांगदेशेषु संगतः ॥
ऋष्यशृंगो जीवइव प्रवर्तयति मंगलं ॥ १४२ ॥
तत्र कस्माद्वसतीति चेत् ।
कदाचिदंगस्य मनोरमस्य भोः स्थितिः सदा सारवती तु नाभवत् ॥
तदातिथित्वं सहसा समाययौ प्राणांतिकृच्छ्रं बहुधान्यवर्जनात् ॥ १४३॥
तदा तत्र तदागमने हेतुमाह ।

---

१ गोत्रं नाम्नि कुले नगे इति विश्वः । २ विषमत्तीति विषादी । ३ दशरथस्य । पक्षे अजः सूनुर्यस्य । परमात्मनः । ४ परेभ्योर्पितः परार्पितः । तवार्थस्य परार्थत्वात् । पक्षेऽन्यपदार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहिसमासस्य । ५ बहुव्रीह्युदयः । पक्षे बहुशाली विशेषणं उदयस्य । ६ अश्वः कंडितसोमवल्योश्च प्रदानेन प्रचराति । पक्षे हरिरूपो यः सुतश्रेष्ठः तस्य प्रदानेन हयमेधेन हरिः पुत्रो भवतीति भावः। ७ अंगो देशविशेषः तत्र पक्षे गजः पुत्रः । ८ उत्तमा सारवती । पक्षे बळवती ।

जललग्नस्य मृगमुखगतस्य योगेन वर्षणमवश्यम् ॥
स्यादेवेत्यंगपतेर्मंत्रिवरा ऋष्यशृंगमभिदध्युः ॥ १४४ ॥

तस्यानंनं वेश्याभिरेवेत्यत्र हेतुमाह ।

निर्गते निजतपोवनदूरात्तद्गुरावति दुरासदकोपे ॥
आत्तशृंग इति हि प्रभविष्यत्यप्सरःपरवशः स कुमारः ॥ १४५ ॥

तद्वशीकरणे हेतुमाह ।

विभांडके तापसखंडमंडले विनिर्गते स्वात्मतपोवनाद्बहिः ॥
प्रलोभ्यते स्मास्य मुनेः कुमारको रंभादिभिर्भूपतिनेति सांप्रतम् ॥ १४६

स्त्रीभिः प्रलोभितो त्वद्यपि[1] डकस्पर्शनादिभिः ॥
ततोंगं रोचयांचक्रे स विभांडकडिंभकः ॥ १४७ ॥

तस्यागच्छतएव वर्षे हेतुमाह ।

दंदार्चक्रेंगमखिलमागच्छन्नेव मौन्यसौ ॥
अप्सरोभिः समेतस्य शृंगिणस्तत्र चित्रकृत् ॥ १४८ ॥
पुरा शांतालंकृते कैवासीद्राजपदस्थितिः ॥
तादृश्यनेन व्यरचि सद्यो जनपदस्थितिः ॥ १४९ ॥
सख्युस्ततस्ते नृपते सुसंमतां शांतां सुतां स्वीयतेयाररीकृताम् ॥
तस्मै प्रदायांगजनाधिपोऽतुलं निर्वर्तयामास विवाहमंगलम् ॥ १५० ॥
शांतार्पणादंगभृतोत्यवश्यं स्यात्त्वस्य शांतावगमोपि सद्यः ॥
तत्तादृशस्यास्य तव प्रजेशाऽप्रजेशात्प्रजेशाधिगमो न नश्यत् ॥१५१॥
विभांडको किंचन चक्रवर्ती प्रचंडकोपोपि सुतप्रलोभात् ॥
नृपस्य पुत्र्या स्नुषया नितांतं स शांतया शांततमो बभूव ॥ १५२ ॥

त्वदर्थनां सोनुमन्येतैवेत्यत्र हेतुमाह ॥

नूनं घनरसग्राही स विभांडकडिंभकः ॥
सत्पात्रस्य तव भृशं वदं किं न वशंवदः ॥ १५३ ॥

---

१ मृगनक्षत्रप्रारंभे जललग्नस्य योगे सति वृष्टिरवश्यं भवतीति ज्योतिर्मतं । पक्षे विभांडकस्य रेतः नदीजले पतितं तन्मृग्या भक्षितं तत्सकाशात् शृंगी उत्पन्नो भूदिति हेतोर्मृगीसुतइति तन्नाम प्रसिद्धम् इति पौराणिकी गाथानुसंधेया । कुक्कुट्यादीनामंडादिषु पुंभावः तेन मृगइति सिद्धम् । २ दानं संघर्षश्च । ३ आर्द्रमकरोत् । ४ शांतं सुखं । पक्षे शांतानाम्नी कन्या। ५ अंगभृतः देहिनः पक्षे अंगनृपतेश्च । ६ अन्यस्य सुखदानात्स्वस्य सुखंभवत्येव । ७ तवापि प्रजेशत्वात्प्रजेशप्राप्तिर्न नश्यात् प्रजा भवत्वित्यर्थः ॥ ८ विभांडकनाम्नो ऋषेः । पक्षे भांडशून्यस्य ।

मधुरालापशीलस्य गुणिनस्ते महीपतेः ॥
न मृगीशावकस्तावत्तावकः स स्वभावतः ॥ १५४ ॥
विभूतिभूषितस्यास्य द्विजराजोपलालिनः ॥
महेश्वरस्य ते शृंगी यात्रामात्रं प्रतीक्षते ॥ १५५ ॥

आनीय तं मुनिवरं नगरं नरेंद्रोऽस्यांघ्री निपत्य विनिवेदयति स्म कामं ॥
सोप्यब्रवीदयि सुयज्ञपदप्रसादात्स्यादेव ते नरपते पृथुकार्यसिद्धिः ॥१५६॥
कर्ता त्वमत्र नृपते हरिमेधएव यच्चाप्यदर्शी करणं हरिमेध एव।
स्न स्यात्फलं किमु ततो हरिमेध एवेत्येवं नृपो निगदितोऽप्यगमत्प्रमोदं॥१५७॥

यज्ञार्थं मुक्तस्तुरगो न केनापि राजपुत्रेण नि-
बद्धः परं सत्कृत एवायात इत्यत्र हेतुमाह।
आलंब्येत मखप्रधानहरिणा स्वैरं कुचारो यदि
व्याहन्येत कुशासनेन स पुनः केनापि नैवेदृशम् ॥
तादृक्षोपि सदैव मुक्तइह न व्याघातभाक्प्रत्युता-
नेकावर्तमहादरास्पदतया सर्वत्र वर्वर्यते ॥ १५८ ॥

त्रिविधास्पदा बहुविधार्थकोविदा अमुधावदा परमुदारबुद्धयः॥
वसुधागता उपगता न केवलं विबुधा मुदा किल सुधाशना अपि ॥१५९॥
वसुमतीयामिति श्रुतिगोचरं चिरमभूत्परमत्र कृतादरैः ॥
नरवरैरुपदाद्रविणोत्करैर्य्यरचि दृग्विषयो विषयागतैः ॥ १६० ॥

सद्वस्तुजातं तत्सर्वं विना प्रधनमागतम् ॥
ुक्तं विप्रधनत्वेन कल्प्यते स्म महीभृता ॥ १६१ ॥
संतर्पितं जीवजातमन्नपानसमृद्धिभिः ॥
अस्यैव वाजिमेधस्य वाजिमेधत्वमूचिरे ॥ १६२ ॥
तत्रत्या किलपाकसंपदमला मेध्या चतुर्धा किल ॥
श्लाघ्या दूरगसौरभातिरुचिरा शेषातितोषावहा ॥
एतस्य क्षितिनायकस्य निलयेप्येतादृशी भाविनी-
त्येवं तत्र समागताखिलजनान्संसूचयामास सा ॥ १६३ ॥
स्वां जीमूत उदारतां विशदयन्भूम्ना वसून्यर्पयन् ॥
हस्तं स्वीयशतन्हृदापचयनात्सद्योपकर्षन्यशः ॥

---

१ वसिष्ठस्य । २ हरिविषयिणी मेधा यस्य त्वं कर्ता । ३ विष्णुः ।४ अश्वेन विष्णुनाच पृथ्वीसंचारः कुत्सिताचारश्च: ५ पृथ्वीशासकेन राज्ञा पक्षे कुत्सितशासनेनच । ६ व्याहन्येत ईदृशं सत्त्म व्याहन्यमानो न स्याद् । ७ अनेकवारं यो महानादरः। पक्षे अनेकावर्तो यो महान्दरः शंखः ।

स्वात्मन्येव दधत्कृतार्थ इव स क्षीणोधुना भूपतेः ॥
कीर्त्या संततधारदानकृतया लोकान्सितीकुर्वतः ॥ १६४ ॥
राजा समीक्ष्य स यथाविधि सप्ततंतु
सिद्धिं विभांडकसुतप्रभृतिप्रसादात् ॥
तोषं जगाम भृशमात्मन एकतंतु-
सिद्धेश्चिरंतनपराधिमपास्य दूरम् ॥ १६५ ॥
यन्महादक्षिणाः सर्वे स्वाम्यृत्विक्प्रेक्षकादयः ॥
तन्नासन्स कथं यज्ञो भविष्यन्नीचदक्षिणः ॥ १६६ ॥
ऋत्विग्भ्यः स दिशः प्रादादिति वाल्मीकिनोदितम् ॥
दक्षिणा स्वस्य मन्येहं दिक्प्रदर्शनमेव तत् ॥ १६७ ॥
पुत्रीयेष्टिं निरूपुर्मुनिजननिवहा ऋष्यशृंगादयस्ते
जाते तस्यां नितांतज्वलितहुतवहे तत्प्रधानप्रचारे ॥
आविर्भावं न रोगात्स्मितमधुरमुखस्तप्तजांबूनदाभः
प्राजापत्यो गृहीत्वा मृतमिव परम पायसं स्वर्णपात्रे॥ १६८ ॥
शालायां तत्र संक्रांते प्रखरेप्यस्य तेजसि ॥
जडीभवन्जनो जज्ञे चित्रार्पित इवाद्भुतम् ॥ १६९॥

अपि च ।

पायसं परममेतदिदानीमर्पय प्रियकलत्रजनाय ॥
क्षीरसागरभुवो भुवनेशो भूपते प्रभवितांगभवस्ते ॥ १७० ॥
न केवलं धराधिराडपूर्वपायसं गतो
बभूव किंतु राक्षसाधिपोपि रावणाव्हयः ॥
अथर्त्विजां च रक्षसां गणोऽतनुर्विशंकटां
भजेय दक्षिणामिति स्फुटं मनस्यमन्यत ॥ १७१ ॥

प्रदाय पायसं दिव्यं राज्ञे सोंतर्दधे पुमान् ॥
महता कुलसंतानसंशयेन महीक्षितः ॥ १७२ ॥
स्वेनौत्कंठयेन चादावुदयमुपगतान्मौनिनोः सन्निदेशा-
द्भूयस्तारुण्यभाजः कलुषितधिषणः संभ्रमात्कोसलेंद्रः ॥
स्वार्वस्थित्याद्यनामार्णतइव परमासक्तिभाजेर्धशस्त-
त्कौसल्यायै व्यतार्षीद्द्विरमृतसमं किंच कैकेयिकायै ॥ १७३ ॥

---

१ दक्षिणारूपं यत्स्वं द्रव्यं तस्य । दिक्दानं तु दिक्प्रदर्शनमेव । तदपेक्षयाप्यधिकं द-त्तवानिति भावः । २ स्वशब्दः कोसलेंद्रपरः आद्यं यन्नामाक्षरं कौ के इत्याकारकं तस्मात् कौ के द्वयोर्वर्णयोः को इत्यक्षरं यथा सन्निहितं तथा ।

स्वयं जातप्रमादोहि सुमित्रागमनेन यः ॥
तरलो नैव जायेत विरलस्तादृशो जनः ॥ १७४ ॥
एषा गच्छति पायसार्धमिति संवीक्ष्यैव त्द्वयः स्वयं
हारावस्थित एष नायक इदं तारल्यमेतस्य तु ॥
याथार्थ्येन विलोक्य हार्दकलिले देव्यौ सुमित्रामथ
स्वस्वांशार्धसमर्पणेन सदृशीं ते चक्रतुः प्रेयसीम् ॥ १७५ ॥
सौमित्र्यसंपत्तिरमुष्य यद्बद्धिताय जागेत तथा न चान्यत् ॥
पत्युः प्रमादेपि यतः सुमित्रा बव्हर्थसिद्धिं लभते स्म सद्यः ॥ १७६ ॥
तिस्रस्ता अनलान्परीत्य विमलान्नत्वा गुरून्नृत्विजो
विप्रान्वृद्धजनान्नृपं च सदृशीस्तेभ्यः प्रपद्याशिषः ॥
स्वस्वांशं सममुंजतोत्सवभराद्दूराद्विहारात्पुरा
कुर्वत्यस्तदरुंधतीप्रभृतिभिः साकं त्विडाकौतुकम् ॥ १७७ ॥
राजा लब्धमनोरथो दशरथः सर्वैः समं संभ्रमा-
त्साकेतं समुपाययौ सुरपुरीसंकाश्यलङ्कारितम् ॥
स श्रीमान्सनकादिभिः सुकृतिभिः संसेव्यपादांबुजः
स्वांशैः सार्द्धममुष्य मुख्यमहिषीगर्भाशयांश्चाच्युतः ॥ १७८ ॥
तां श्रीमद्राजयात्रां द्विजवरविपुलस्कंधविभ्राजमानां
नानावैमानिकाढ्यां मुदितजनरवां सज्जनौघैः सनाथाम् ॥
पश्यंतः पौरवर्गाः प्रमुदितमनसो भासितांगाः प्रसगा-
दुत्तुंगा अंतरंगाहितदितिसुनोजज्जैत्रयात्रा बभूवुः ॥ १७९ ॥
आसीन्नभः शद्बगुणं विचक्षणैः प्रायेण विज्ञातमिहानुशासनात् ॥
यात्रा नदद्वाद्यविशेषगर्जनैरापामरं सप्रति तज्जनैरपि ॥ १८० ॥
अश्वाग्र्यैः पुर आश्वलायनगणास्तत्पृष्ठतोध्वर्यवो
धावद्वाजियुते प्रसर्पकगणैः साकं शतांगे स्थिताः ॥
ब्रह्माणः खगवाहनस्थितिभृतः सामोद्भवैः सामगा
उद्यद्रूपसमृध्दयः क्षितिभृतस्तस्याग्रतो रेजिरे ॥ १८१ ॥
पुंस्कुंजरः स्वनगरं वरमंत्रिवर्गैः पुंस्कुंजरासनगतो भृशगीतकीर्तिः ॥
छत्रेश्वरैश्चमरैरविशत्क्षणेन सौवर्णपुष्पनिकरैः परिकीर्यमाणः ॥ १८२ ॥
महिषीजनोपि समनुव्रजन्नमुं नरकुंजरं द्विगुणसभ्रमं वहन् ॥
शुशुभे तदेतदुचितं प्रतीयते महसा परेण यदधिष्ठितः ॥ १८३ ॥
नाथोस्माकं समजनि पुनर्देवविप्रप्रसादा-

१ तरलो हारमध्यग इत्यमरः ।

ह्रद्रं भद्रं तदधिकरणान्यात्तशोभान्यमूनि ॥
पापः कश्चिन्मलिनतरया दूषयेद्दंत दृष्टये-
त्येवं किं ताः पुरयुवतयस्तेनिरे तत्र नेत्रम् ॥ १८४ ॥
नैवैतादृक्नृपालस्त्रिभुवनजठरे भाग्यशाली गुणाढ्यो
भूयांसः संति येन्ये धरणिपतितया वर्तमानाः समंतात् ।
ते सर्वेस्योपरिष्टाच्छुचितमयशसो भ्रामयित्वा विसृज्या ॥
इत्येवं पौरकन्याः किमिव समकिरंस्तास्तदासंख्यलाजान् ॥ १८५ ॥
न क्षत्रभावं दधतेखिलानि राज्ञः पुरः क्षत्रकुलान्यमुष्य ॥
इतीव ता दर्शयितुं कुमार्यो लाजान्किरंति स्म समंततोस्य ॥ १८६ ॥
राजयात्रोत्सवालोकात् त्दद्यो घतरसार्णवः ॥
उद्वेलन्दर्शनपथैः प्रास्रवत्पौरवासिनाम् ॥ १८७ ॥
रत्नस्तंभावितानतोरणपटीरत्नप्रदीपोज्वलं
मृद्वया तूलिकयाऽऽस्तृतं परिलसन्मंचप्रपंचांचितं ॥
नानाचित्रविचित्रितं विचिकिलैः पुष्पैः सुगंधाविलै-
राकीर्णं रचयांबभूवुरुदयद्धूपं सभामंडपं ॥ १८८ ॥
मुन्योघैः पौरसंघैः क्षितिपतितितिभिर्विन्यवर्यैस्तथान्यैः
संबाधे बंदिवृंदोद्घुषितजयरवे नर्तकीनर्तनाढ्ये ॥
आरुक्षद्राजसिंहासनमयमिह पुंस्कुंजरादेव सद्यः
प्रारंभस्तत्प्रभावं पृथुलयितुमसौ तावदीशस्य मेद्य ॥ १८९ ॥
मुनिजनाः परिपूर्णतपोधनाः सकरुणास्तरुणार्कसमौजसः ॥
करगृहीतपदा अपि संपदः प्रतिविधाय पदानि मुदा ययुः ॥१९०॥
अशनैर्वसनैः प्रसाधनैर्वचनैः सद्रचनैरवंचनैः ।
पृथ्वीपतयोतिसत्कृता उदितास्ते मुदिता नता गताः ॥ १९१ ॥
प्रीत्यै काम्यसमर्पणादपि हरिः प्रीतः करोत्येव त-
त्कामं नाम चतुर्गुणं तदभवत्तत्रैव दृग्गोचरम् ।
तद्भक्तोपि स एष तादृगिति तत्प्रीत्यै तु यैरर्पितं
वित्तं तत्तु चतुर्गुणत्वमदधादेतत्पुनः सांप्रतम् ॥ १९२ ॥
पुरावरोधस्थितिरप्यसौ जनो धुनातु सोयं वर उच्छ्रयस्थितः ।
यत्तं त्रिसंध्यं विबुधा ववंदिरे सोयं प्रभोर्मे महिमा विराजते ॥१९३॥
आसां पुरा या हरिमध्यता स्थिता सा केवलं तत्तनुयाष्टिकांतिदा ।
वंशस्य सैषा महतोधुनेदृशी बर्वर्ति सोयं महिमा मम प्रभोः ॥१९४॥
सकलत्रजनो विराजमानः परमां सत्वमयीं तनुं दधानः ॥

स्तवनीयगुणो न यस्य सस्यात्स तु सृष्टौ कतमोस्तु पामजन्मा ॥ १९५ ॥
वीरश्रीवनिताप्रमुक्तकुसुमस्रंबाधेरप्वाशिशुं-
प्रख्यातोम्दटविक्रमेषु पुरुषव्याघ्रेषु यस्याभिदा ॥
नाप्यासीदरशंकंठशत्त्यपनुदं सत्वं तदत्यूर्जितं
शुद्धांते क्षितिनायकस्य ववृधे कालस्य चित्रा गतिः ॥ १९६ ॥

गर्भिणीनां तासां तनुपांडिम्नि हेतुमाह ।

सत्वप्रधानस्य वधूजनस्य सुवर्णवर्णापि शरीरयष्टिः ॥
शनैरगात्केतककांतिमन्यद्वस्तूर्जितं ह्यात्मसमं तनोति ॥ १९७ ॥
प्रादुर्भावमुपेत्य शारदशशिज्योत्स्नोच्छलच्छोचिषा ॥
ब्रह्मांडं सकलं निजेन यशसा पांडूकरिष्यंति ये ।
चांपेयप्रतिमप्रभास्तनुलताराज्ञीजनानां तु किं
नास्थास्यन्गजदंतकोमलरुचस्तास्तद्वसत्याश्रयाः ॥ १९८ ॥

तदुदरवृद्धौ हेतुमाह ।

अवाङ्मनसगोचरः पुरुष उत्तमः स्वात्मना
बुभूषेति हरिर्जगन्नयनगोचरः सांप्रतम् ॥
इतीव ववृधे भृशं शुभदृशः कृशो मध्यम-
स्तथाहि जन उत्तमश्चरति यत्तदेवेतरः ॥ १९९ ॥
अन्यस्य क्षयदित्सया चरति वै कामार्जितं वैभवं
तत्सत्वोपचितं तु पुष्टिजनकं स्वस्येतरस्याप्यहो ॥
यन्मध्यं सुदृशः कृशं भृशतरं पृष्ठे नितंबस्तने
पुष्टं सत्वयमुत्तमं तदधुनान्यस्यापि पुष्टिं व्यधात् ॥ २०० ॥

उदरवलिलोपे हेतुमाह ।

श्रीशे बलीशे संप्राप्ते नैवेतरबलिस्थितिः ॥
इति दर्शयितुं मध्यबलिभिर्लुलुपे शनैः ॥ २०१ ॥

अलंकारहाने हेतुमाह ।

देव्यः संप्रति वस्तुना त्रिभुवनालंकारभूतात्मनाऽ
भूवन्भूषितमूर्तयोत्र महिमोद्रेको मदीयः कियान् ॥
इत्यासीदिव भूषणं बत ततो दूरात्तथा दूषणं
किं श्मश्रूणि च किं तपः किमजिनं चेत्यादिकं भूभृतः ॥ २०२ ॥

मुक्ताभरणधारणे हेतुमाह ।

दिव्यालंकाराणामाविरभूत्तत्र नन्वलंकारः ॥
माभुत्तु सुवर्णस्यात्रात्रसरोर्हेतु त किं समुक्तानां ॥ २०३ ॥

अनुक्रमणिका

स्यात्प्रस्नवो बहुतरः सुतवत्सलत्वात्
क्षीराणि नाथ वदनाद्गलितान्यमांति ॥
आदित्सवः समधिगम्य पुरैव युक्ता
मुक्ताः पुनः किमभितस्तनमध्यतिष्ठन् ॥ २०४ ॥
तासां गर्भिणीनां स्तनवदनकालिम्नि हेतुमाह ।
क्षीरांभोधिनिवासिने भगवते तस्मै सुतृप्तात्मने
रोचिष्येयमहं कथं यदि न तत्प्रीतिर्वृथा जीवनं ॥
इत्थं स्वात्मनि चिंतयन्नतितरां प्रेमास्य भावि स्थिरं
कृष्णास्येषु समीक्ष्य पक्ष्मलदृशः कृष्णाननः किं स्तनः ॥ २०५ ॥
कठिनात्मेति कथमहं प्रीत्यै स्यां भगवतो विमृश्यैतत् ।
देव्यास्तनो विमुक्ताहारः सन्कृष्णवदन इव मन्ये ॥ २०६ ॥
अपाटवे परिचितेऽप्यंगकै राजयोषितां
आश्चर्यं नाभवत्तत्र लावण्यलवसंक्षयः ॥ २०७ ॥
तत्पुंसवनस्योत्तमत्वे हेतुमाह ।
अविधिहीनतयातिधनव्ययान्मनुजसत्तमकर्तृतयापि च ॥
वरकलत्रजनस्य न केवलं परमपुंसवनं फलतोप्यभूत् ॥२०८॥
सीमंतसंस्कारे सीमंतव्यूहने हेतुमाह ।
मालिन्यं यदुपागतं चिरमपुत्रत्वाभिधं योषिता-
मासीन्मूर्ध्नि सवर्णकुंतलततेराश्वासनात्स्थायुकं ॥
तन्निर्भिद्य दृढं निबध्य च समुत्पाटयैव निर्वासय-
न्सीमंतं धृतसूत्रसायकशलो व्यूहांचकारेव सः ॥२०९॥
हरितवस्त्रपरिधाने हेतुमाह ।
युक्तं ता हरितानि तानि वसनान्येवेह संसेविरे
नानावर्णविशेषचारुगुणिनामासत्तिरासीत्पुरा ॥
ब्रह्मेंद्रादिविमृग्यपादरजासे श्रीनायकेंतस्थितिं
तन्वाने हरितत्वदर्शिशुकतुल्यस्यैव संलग्नता ॥२१०॥
दोहलानभ्यर्थने हेतुमाह ।
भूयो भूयोपि भर्त्रा स्वयमपि विदुषी प्रार्थिताचष्टनेष्टं
सत्या नैषोपराधः कमपि न यदियं स्वेष्टमर्थं ददर्श ॥
हेयोपादेयभावोऽस्तमयत इह यद्ध्यानमात्रेण नृणा-
मेतेनाधिष्ठिता तु त्रिभुवनगुरुणा या महामोदमग्ना ॥२११॥
कांतेन प्रियभाषिणि प्रियतमे संप्रत्ययं संगतः ।

कालो भाग्यवशात्सदीयकुतुकं चेन्नैव संपादितम् ॥
साफल्यं किमु संपदां किमु धनुष्कांडस्य किं बाह्योः ।
किं प्रेम्णो मम निर्मलस्य तदिहार्हस्येव वक्तुं प्रियं ॥२१२॥
उपलालितैवमसकृत्कौसल्या सा शनैरुवाच वचः ॥
पुण्यजनेभ्यो हि पराभूतिर्देयेति लालसो कृसति ॥२१३॥
यस्मिन्पौरपुरंध्रयोतिमधुराण्यन्नानि भुक्त्वा समं ।
रंभास्तंभविभासि मंडलगृहे भद्रासने मंगलं ॥
सानंदा रचयंति नूत्नवसनालंकारदानादिना
राजा दोहलभोजनोत्सवविधिं संपादयमास तम् ॥ २१४ ॥
आसामेव न केवलमभ्यगमत्सान्निधिं प्रसवसमयः ॥
किंतु तरूणामपि दशरथतपसोप्यपि च यायजूकानाम् ॥२१५॥
शुद्धांतस्थितयोथ कर्मकुशलाः सत्कारतोपारतो
यह्लत्यंतरहस्यवादमसकृत्तुष्टा मिथश्चक्रिरे ॥
आसीत्तत्र तु चेतसोपि वचसो रथ्यामतीनां मुदं
तन्वंत्यास्तददूरभावि भगवत्साक्षात्कृतेर्ज्ञापकं ॥ २१६ ॥
चैत्रे मासि शुभे वसंतसमये रम्ये नवम्यां तिथौ
नक्षत्रे दितिदेवते रविदिने लग्ने पुन. कर्कटे ॥
मेषं पूषणि संगते रविशशिक्ष्मानंदनेज्यासुरा-
चार्यैरुच्चगतेषु पंचसु परं ब्रह्माभवद्गोचरं ॥ २१७ ॥

त्रेतायामवतारे हेतुमाह ।

लुप्ता मखास्तदधुना निजयज्ञभुक्तमाविष्करोतु भगवानिति देववृंदैः ॥
संप्रार्थितः प्रथयितुं प्रभुराचकांक्ष त्रेतामिदं तदतियुक्तमिति प्रतीमः ॥२१८॥

सूर्यवंशेऽवतरणे हेतुमाह।

भास्वानेष जडस्वरूपमपि मां चंद्रात्मना यो व्यधात्
तत्तस्मै प्रतिदेयमेवमनिशं युक्तोप्यशक्तः स्वयम् ॥
लग्नो भिक्षुकशेखरः पुनरयं रामस्य पृष्ठे ततो
ब्रह्मण्यः स चकार भास्करकुलं सर्वं प्रकाशोज्वलं ॥ २१९ ॥

सशेषशंखचक्रत्वे दशरथगृहे दशममासि चाविर्भावे हेतुमाह ।

स्तुमः किमु दशाननं दशशतावृतं यत्कृते
दधद्दशशतारकं दशशतोत्तमांगं समम् ॥
प्रभुर्दशरथालये दशशतांशुवंशोत्तमे
स्वयं दशममास्ययं त्रिदशनायकोवातरत् ॥ २२० ॥

वसंतेऽवतरणे हेतुमाह ।

अंतःशीतलता यदास्य तपतः स्यात्सोखिलात्मा तदा
प्रादुर्भावमुपैष्यतीति जगदुर्यद्वामदेवादयः ॥
तत्सत्यत्वनिदर्शनाय विततं तं संतपंतं स्मर-
न्नंतः शीतमयं वसंतसययं स प्रादुरास स्वयम् ॥ २२१ ॥

प्रसंगाद्वसंतस्य पुष्पसमाख्यायां हेतुमाह ।

युष्मत्कामलता द्रुतं सफालिता स्यादित्यहो श्रीपति-
र्यत्पूर्वं वदति स्म पुष्पसमयस्तस्या अयं संगतः ॥
इत्थं योगिजनोभ्यधत्त कमलाकांतावतारास्पदं
कालं तेन तदादि पुष्पसमयो नाम्ना वसंतोऽभवत् ॥ २२२ ॥
यस्मादद्यतनं दिनं शुभतमं नत्पुष्पवर्षार्थिनां
श्रीमज्जन्मानि नस्तदेष समयः पुष्पग्रहायार्हति ॥
एवं हायनमूलसंसदि सुरान्सर्वान्विरिंच्योऽभ्यधा-
देतेनापि तदादि पुष्पसमयो नाम्ना वसंतोऽभवत् ॥ २२३ ॥

सुरभिसमाख्यायां हेतुमाह ।

अग्रे यश्च समेष्यति ध्रुवमृतुर्यत्रावतारो हरेः
कालः किं स न तर्हि वित्तसुरभिर्नः कामनाः सर्वशः ॥
सद्यः पूरयितुं समेति महता हर्षेण देवर्षयो
भाषंतेति तदादि नाम सुरभिः सद्भिर्वसंतः कृतः ॥ २२४ ॥

वसंतस्य सर्वप्रियत्वे हेतुमाह ।

कंदर्पप्रियबांधवो मधुमुखो बध्दादरो यो जले
नित्यं पुष्पवतीषु वल्लिषु कृतावासो निदानं रुजाम् ॥
ईदृक् सन्नापि यद्वसंतसमयः सर्वर्तुपूज्यः प्रियो
नृणां संप्रति सोवतारमहिमा श्रीरामचंद्रप्रभोः ॥ २२५ ॥

अत्र तरूणां नवपत्रोद्गमे हेतुमाह ।

सौरभ्येण जगत्पतिः पदरजःपातेन वांछत्यसा-
वस्मान्पावयितुं पलाशिपटलीभंगप्रसंगादतः ॥
आमोदाय विभोः पुरातनपलाशित्वं त्यजंतः शुभाः
स्यादित्येष निजान्कुजानृतुपतिः पत्राणि किं प्राहिणोत् ॥ २२६ ॥

कोकिलकलध्वनौ हेतुमाह ।

स्वामिन्लुप्तद्विजेंद्रांधतमसकलुषा सांप्रतं लोकचर्ये-
त्येवं संजातमात्रं रघुकुलतिलकं श्रावयेत्को नु मर्त्यः ।

भ्रातस्त्वं तावदेतत्कथय यदसिरे सर्वदारामनिष्ठः
कालेनैवं पिकाग्र्यः प्रहित इव कुहूशब्दसंग्या सुसूचत्॥२२७॥
रवेः कुले वेक्ष्यति तारकेशो यास्यंति देवाः पितरश्च तृप्तिम् ॥
इत्थं समस्तान्कथयांचकार पुंस्कोकिलः किंनु कुहूविरावैः ॥ २२८ ॥

चैत्रमासेवतारे हेतुमाह ।

मन्वाद्या धर्मशास्त्रप्रवचनपटवश्चैत्रिके मासे
ज्योतिष्टोमादि सर्वं विदधति विविधं कर्म नैकं विवाहं ॥
किं तेनासौ विषण्णस्तपति भृशमिति श्रीपतिः किं विवाह-
मन्यस्तस्यानुनीत्यै सकरुणत्द्दयस्तत्र मास्याविरासीत् ॥ २२९ ॥

नवम्यामवतारे हेतुमाह ।

ज्ञानं त्वात्मानि यद्भवेत्प्रजनयेत्साक्षात्कृतिं तद्धरेः
शास्त्रीयं न तथेत्ययं विशदयन्भक्तौ नवम्यां विभुः ॥
आविर्भावमगाद्यतश्च नवमी भक्तिर्गरीयस्यहो
यस्यामात्मनिवेदनं तु कृतिभिः प्रत्यक्षतः प्रेक्ष्यते ॥ २३० ॥
संभूत्या स्वनिवेशनमध्यगरिक्तातिथिर्मया नूनं ॥
संभावयितव्य इति प्रथयन्नाविर्बभूव स नवम्यां ॥ २३१ ॥

पुनर्वसुनक्षत्रे ऽवतरणे हेतुमाह ।

चातुर्वर्ण्यं समस्तं दशवदनत्द्दतस्वस्वसर्वस्वमासी-
त्तं हर्तुं देवोऽ वतरति दयया संप्रति क्षत्रवंशे ॥
नाशंक्यं तत्र भूयोधिगतवसु तदेवैकमन्यं न चैवं
तन्न क्षत्रं पुनर्वस्विति किल सकलं सूचयामास भावं ॥ २३२ ॥
कल्पांतरे क्वापि च यन्निविष्टस्तिष्यो नृणां सद्गतये विभाति ॥
श्रीरामजन्मोत्सवगौरवं तच्छक्तः प्रवक्तुं क इहाभियुक्तः ॥ २३३ ॥

रविवारेऽवतरणे हेतुमाह ।

यो हि स्वीक्रियते[१]ऽस्य यः प्रियतमः सोनेन[२] संभाव्यते
द्वेष्टा द्विष्यत एव लौकिकनयो मन्ये मतैः[३] श्रीपतेः ॥
यच्चानेन रवेः कुलेऽवतरता भूत्यादृतं तद्दिनं
लोकांतःकुहरे निलीनमपि यत्तत्रास चान्यत्तमः ॥ २३४ ॥

कर्कटलग्नेऽवतरणे हेतुमाह ।

चारित्र्यप्रसरा करा नरवरा भूयस्तरा जज्ञिरे

---

१ स्वीकृतस्य. २ स्वीकर्त्रा. ३ मान्यः

सद्वृत्तत्वगुणेन तेषु भगवान्रामोंऽत्यर्कोष्ठां गतः ॥
वाल्मीकिप्रवरैः कवींद्रनिकरैरुक्तं तदेतत्पुन-
र्युक्तं कर्कटकोद्भवं हि न तरां हीयेत सद्वृत्ततः ॥ २३५ ॥
रवेर्मेषगतत्वे शास्त्रसिध्यमध्यान्हक्षणस्थैर्ये च
हेतुमाह ।
दिष्ट्योपैति कुले जगत्पतिरिति ज्ञात्वापि यन्मय्यगा-
देषोऽत्यविचार एव स इति प्रख्यापयन्मेषगः ॥
युक्ता सा मम योगतः कुलगुरोरित्यन्यथा कुर्वत-
स्तामेतस्य विचारिणः सुचरितं पश्यन्जडः किं क्षणं ॥ २३६ ॥
मध्यंदिनेवतरणे हेतुमाह ।
नात्यतु लोकः समयं श्रुतीनामिति स्फुटं दर्शयितु मुकुंदः ॥
मनुष्यनाथ्यं नटयन्नुपादान्मध्यं दिनं यत्स नृणामनेहा ॥ २३७ ॥
सपुत्रस्य चंद्रस्य तदानुन्नतत्वे हेतुं फलं चाह ।
औन्नत्यं कुजमंददानवसुराचार्यादिवन्नोद्वह-
न्श्रीमन्स्यागभृतावतारसमये चंद्रोवसत्कर्कटैः ॥
तेनास्मै मुदितः स्वसन्निधिमसौ श्रीरामचंद्रो ददा-
वस्थानस्थितिरुन्नतिश्च हि तदनस्तः प्रभूपास्थितौ ॥ २३८ ॥
भगवदाविर्भावेण पुरुषार्थचतुष्टयसिध्दौ निदर्शनमाह ।
व्यक्तिमेति किल यत्र परात्मा तस्य सिध्यति सुखं चतुरर्थी ॥
नाकिनां शुभमभूत्तदरिष्टं यत्समृध्दमसतामशुभं च ॥ २३९ ॥
सुरकृतपुष्पवर्षे हेतुमाह ।
स्वकार्यार्थं कश्चिद्रचयति दृढं चेत्परिकरं
महामोदं[२] तं प्रत्यपि जनयति प्राकृतजनः ॥
दशग्रीवं हंतुं प्रभुमवतरंतं प्रमुदिता
ववर्षुः संतानप्रभवसुमनोभिः[३] सुमनसः ॥ २४० ॥
सांद्रांभोधरशामसुंदरवपुः पीतांबरोद्भासितो
लोलत्कौस्तुभतारहारहृदयो भ्राजिष्णुभूषोज्वलः ॥
शंखांभोजगदासुदर्शनकरः स्मेराननः श्रीधरोऽ

४ पराकाष्ठां. ५ औन्नत्यं महत्त्वंच । अविचार एव । पक्षे अविना मेषेण चारः । अवयः शेळमेषाकी इत्यमरः ॥ ६ विचारयुक्तस्य । गरुडगामिनश्च. ७ मर्यादा. ८ पूर्वाण्हो वै देवानां मध्यंदिन मनुष्याणां अपराण्हः पितृणामिति श्रुतेः । १. सूतिकागृहं । २ आमोदो गंध हर्षयोः । ३. कल्पवृक्षः ।

कस्माल्लोचनगोचरः समभवद्देव्याः स भव्याकृतिः ॥ २४१ ॥
सर्वाशापूरणरुचि नित्यं मुक्तावतंससहवासि ॥
मणिकोटीरं हरिणा श्लाघ्यं शिरसेति दर्शयद्रुरुचे ॥ २४२ ॥
करोतु करुणाकरः सदवतारलीलाभरा-
वलोकनसुधारसास्पदममूनि नेत्राणि नः ॥
इति प्रगदितुं निजप्रियमुपांशुलग्ना इव
प्रभोः श्रवणसन्निधौ सदवतंसमुक्ता बभुः ॥ २४३ ॥
निर्जित्याननशशिना किरीटकारागारांतर्घनतमसां निवेशितानाम् ॥
बालाः किं कवलितकर्णशष्कुलीका निर्मुक्ता इव दयया बहिर्विहर्तुम् ॥२४४॥
ध्यातॄणां मनसोऽखिलां कुटिलतां संगृह्य संगृह्यत-
त्संपन्मत्ततया अमी स्वगुरवो वृध्दा निबद्धा दृढं ॥
तस्माध्दंत तदीयमुक्तिनिपुणं पुण्यातिरेकं परं
संचेतुं श्रुतिशीलनं विदधता बालाः किमव्याकुलाः ॥ २४५ ॥
भालं श्रीमद्रमेशस्य तन्निर्माति स्म विस्मयं ॥
विशालमपि यद्भस्वांत्तिलकोत्तममंडितं ॥ २४६ ॥
रेजे मुकुंदनिटिलस्थलनिलयं मृगमदोध्दृतं तिलकं ॥
विकसदाभिशिरः पुष्पं परमामोदं पतन्निव भ्रमरः ॥ २४७ ॥
अगण्यलावण्यसरोवरस्य ते सुपक्ष्ममाले कमले विलोचने ॥
व्यराजिषातामसितद्युती भ्रुवावभिद्रवंत्यौ भ्रमरावली इव ॥ २४८ ॥
कृष्णार्जुनामिदमंबकमत्यासन्नं ममेति कर्णेन ॥
आरादिशोद्विग्नतया समुद्गतं कालपृष्ठमिव सा भ्रूः ॥२४९॥
पद्मं वेंदीवरंऽवाच्युतनयनयुगस्योपमानं कवीन्द्रा
निःशंकं कल्पयंते न खलु पुनरिदं तुष्टये मेऽल्पशोपि ॥
यस्मादुद्वांक्षतं तैरुपमितितिविधय यो गुणस्यातिरेक-
स्तन्निष्ठः पश्य सोयं प्रतिदिनमुभयोर्जायते तत्प्रसादात् ॥ २५० ॥
कृष्णस्य कुंडलयुगं कलहायमानं रत्नाकरान्मुकुटतस्तटभूप्रपन्नम् ॥
भूत्वा मिथो विमुखमत्र पुनः प्रवेष्टुं बध्दस्पृहं मकरयुग्ममिव व्यदीव्यत् ॥२५१॥
जयतोपि कुवलयस्य श्रियं सकलदर्शिनोपि न महत्त्वं ॥
अत्यंतशीलनादत इति कर्णांतायतं हरेश्चक्षुः ॥ २५२ ॥
आश्चर्यकृद्भगवतो नितरामपांगो यस्मिन्नसौ पतति तस्य हृदि प्रकीर्णम् ॥

४. अरीणां पक्षे स्पष्टं । १ वृक्षशून्यमपि तिलकारण्यवृक्षयु । पक्षे विस्तीर्णतिलकशोभितं च । २. कृपाकटाक्षविगतांगश्च ।

उन्मूल्य दुर्जयमशेषमपांगदंभमव्यंगमेव सकलं च पुनस्तनोति ॥ २५३ ॥
त्रयी तु निःश्वासवदेव यस्माद्विनिर्गता तस्य हरेर्मुखस्य ॥
कक्षां समारोढुमपि द्विजेंद्रः कल्पेत किं काव्यरिपुः कलंकी ॥ २५४ ॥
श्रीकांतास्यजिगीषया हिमकरो बालत्व एवागम-
त्साहाय्याय महेश्वरं स्वशिरसा सोप्येवमश्लाघत ॥
तद्दोषात्क्षयभाक् स्वयं पशुपतिर्भिक्षामटार्टात्यतो
भीतो विष्णुपदं क्षमापनकृते संसेवतेद्याप्यसौ ॥ २५५ ॥
हासस्फीततमेऽच्छदर्पणतलस्वच्छे कपोले हरे-
र्य्यभ्राजत्प्रतिबिंबितं मणिगणाकीर्णं स्फुरत्कुंडलं ॥
श्रीदेव्या अनुनीतये विमनसो भूप्रस्थितेर्नेकधा
कंठाश्लेषवशेन पत्रमकरी तद्गल्लगेवोत्थिता ॥ २५६ ॥
स्थातव्यं समया द्विजांच्छुचितमांस्तेषां प्रपाटयैव चे-
द्वैराग्यं प्रथयंति नाश्वरतया ये तर्हि तानात्मनः ॥
ते पुण्यप्रभया शुचीन्विदधतीत्येवं स्फुटं दशय-
न्नभ्राजीदधरोरुणोपि रदनज्योत्स्नोज्ज्वलः श्रीपतेः २५७ ॥
योगधारणयोत्क्रम्य तेजोमयतया द्विजाः ॥
प्रविश्य वदनं विष्णोः स्थिता इव विरेजिरे ॥ २५८ ॥
कस्यापि सूक्तेर्विषयो न सा स्यादित्थं दृढं चेतसि चिंत्यमाने ॥
अवर्ण्यलावण्यतया ददाति तदेव वाक्यं स्फुटमंतरं नः ॥ २५९ ॥
आनिम्नमध्यं चिबुकाग्रमुत्तमं शश्वत्तरां संवहतो महीयसः ॥
लावण्यपूरस्य रयादयधारया प्रणीतवर्त्मेव भृशं व्यरोचत् ॥ २६० ॥
रेखामयी व्यक्ततमा कंठे वैकुंठभूपतेः ॥
इह ऋक्सामयजूंषीति योजयंती व्यराजत ॥ २६१ ॥
नाथः क्षयी द्वेषवशादमुष्मिञ्श्रीमत्कृपास्तादिति यन्मुखस्य ॥
क्षमापनार्थं किमिवोपकंठे नक्षत्रमाला[१] लुठती विरेजे ॥ २६२ ॥
सद्वृत्तोऽच्युतगुणगणपरिशीलनतत्परो मुकुंदस्य ॥
हृदयंगमइति कथयन्नुरासि बभौ तारहारोऽस्य ॥ २६३ ॥
श्रीमत्तुलस्याः प्रदीपनेमाला गलार्पिताऽराजत सा मुरारेः ॥
श्रीर्यां प्रति प्राग्विहिताभ्यसूयाऽप्यथो समाधिं[२] स्वयमभ्युपैति ॥२६४ ॥
तथाहि ।

---

१ पादाग्रं । २ समाधानं

आस्तां स्रगू मदुपर्यहो सुमनसामेंतत्क्षमं नोपरं-
त्वेषाऽथापि तथा कृता भगवता सा स्वामिता केवलं ॥
नोचेन्नैव सुवासिनी न सुजनिः किंवा नमत्पल्लव-
प्राया हा हरितत्वदर्शकतया दृष्टेति सर्वं शिवं ॥ २६५ ॥

प्रसंगात्तां स्तौति ।

सहस्रपत्रैरहहेंद्रियैर्यो न साध्यते श्रीरमणप्रसादः ॥
समर्पकाणां सुलभः स नृणां यदल्पपत्रेण कथं स्तुयातां ॥ २६६ ॥
कमलालयं विशंकटमरोचत सुवर्णयज्ञसूत्राढ्यं ॥
वक्षस्थलं बहिश्चांतश्च श्रीवत्सलं मुरारातेः ॥ २६७ ॥
धरणी देवी हरिणा क्रोडेन समुद्धृतेति मात्सर्यात् ॥
विमनाः स्यादिति महता क्रोडेन धृता किमर्णवेंद्रसुता ॥ २६८ ॥
कविकामहिताः केशरलसिता भृतसाधुदेवमणयोपि ॥
सुमनोरथं समर्थाः पारयितुं रेजिरे हरेर्वाहाः ॥ २६९ ॥
लसच्छाखाः सदोदात्तसर्वदानवरोदकाः ॥
परलेखाश्रिततलाः सुरागास्ते महाशयाः ॥ २७० ॥
नित्यं वाडवपोषणैकनिपुणो भूर्युच्छलत्कंकणो
भूसज्जन्मकरः समस्तभुवनाधारो महारोहितः ॥
मीनांको निखिलादिमोशयधरो विष्णोः समुद्रः कर-
स्तल्लावण्यनिधानमेष इति किं ब्रूमः सहस्रोक्तिभिः ॥२७१॥
कुल्या यस्य भुजाः सफेननिवहो मुक्ताकलापो महा-
कल्लोलस्तनमंडलस्त्रिवलयो लोलत्तरंगावली ॥
रोमाली जलनीलिका तनुतरावर्तोपि नाभिः परी-
वाहौ ते प्रसृते स कोपि रुरुचे लावण्यपद्माकरः ॥२७२॥

न भूतो न भावी न चास्ति त्रिलोक्यां जनस्त्वीदृगित्येव कारुण्यपूरात् ॥
विधाय त्रिधात्युत्सुकत्वेन नित्यं धृतः किं बलिः स्वोदरेण श्रीधरेण ॥२७३॥
यदुत्थपद्मा स्थितिमाभजन्नभूत्सर्गान्विधातुं चतुराननः कविः ॥
नाभौ हरेस्तत्र न चक्रवर्तिता नवा गभीराशयतोति कः स्मरेत् ॥२७४॥

परमोहनवसुरचना सुवर्णभूः सच्चमत्कृतिस्थानं ॥
बहुविद्यासु कवेरिव रसना जयति स्म तान्नतंत्रस्य ॥२७५॥
स्वप्रभापूरिताकाशं कार्तस्वरविनिर्मितं ॥

---

१ जलं लोकश्च । २ लक्ष्मीपाणिग्रहणकर्ता । पक्षे सर्वादि यज्जलं तदाशयधरः जल-एव ससर्जादाविति श्रुतेः ।

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून, कठीण शब्दांवर व अवांतर माहितीच्या विपुल टीपांसह प्रकाशित केलीं आहेत. हीं आमच्या आफिसांत विक्रीस ठेविलीं आहेत. खालीं नमूद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविला असतां लिहून आलेल्या पत्यावर रवाना करण्यांत येतील.

पैसा पाठाविणें तो मनीआरडरनें किंवा पोष्टाच्या तिकिटांच्या रूपानें पाठवावा. तिकीटा पाठविणें झाल्यास दर रुपयास अर्धाआणा वर्तावळा असावा.

का० संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें................किंमत रु० ....बंगीखर्च.

१. पेशव्यांची बखर.................१८१२...................८२

"पेशव्यांच्या बखरींत खरड्याच्या लढाईचें, व तसेंच सवाई माधवराव पेशवे यांच्या अखेर कारकीर्दीचें वर्णन जितकें मनोरजक व प्रत्यक्षानुभवकारक आहे, तितकें ग्रांटडफ् साहेबांच्या इतिहासांतील सदरील गोष्टीचें वर्णन नाहीं. तसेंच त्या एकंदर बखरींत राजकीय पुरुषांचीं वेळोवेळीं झालेलीं चातुर्याचीं भाषणें, व त्यांची दक्षता, स्वदेशाभिमान, राजनिष्ठा, शौर्य इत्यादि गुण ज्या कित्येक राजकाय व खासगी गोष्टींमध्यें दिसून येतात, अशा लहान चुटक्या सारख्या गोष्टी—ज्यांचें परदेशीय इतिहासकारांस फारसें महत्व वाटलें नाहीं, व ज्यांचा उपयोगही कदाचित त्यांचे लक्षांत आला नाहीं—अशा निरनिराळ्या प्रसंगीं संग्रहीत असल्यामुळें ही बखर वाचून पेशव्यांच्या एकंदर कारकीर्दीची हकीकत जशी मनावर ठसते व महाराष्ट्रीय राजपुरुषां विषयीं जशी पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते, तशी ग्रांट डफ् साहेबांचा इतिहास वाचून होत नाहीं."

वामन आबाजी मोडक.

२. भाऊ साहेबांची बखर..............१८८...................८२

"भाऊ साहेब यांची बखर वाचून पाहिली असतां आपल्या लोकांत इतिहासा विषयीं अभिरुचि मुळींच नाहीं असा जो वृथा आरोप करण्यांत येतो तो पुष्कळ अंशीं निर्मूळ आहे असें सर्वांस कळून येईल."

"हल्लीं शाळांतून चालत असलेलीं इतिहासाचीं पुस्तकें निघून त्या ऐवजीं भाऊ साहेब यांच्या बखरीसारखे ग्रंथ स्वतंत्र पुस्तक रूपानें मुलांच्या हातीं पडल्यास कोणत्याही रीतीनें तोटा होईल असें वाटत नाहीं. जुने लोकांत हरिविजय पांडवप्रतापादि कथा वाचण्याची सवय आहे. त्या ठिकाणीं हीं प्राकृत पुराणें वाचण्यांत आलीं तर भारतांत व रामायणांत खरोखरी पराक्रम झाले नव्हते तसे पराक्रम लोकांस कळून येतील, अशा रीतीची या ग्रंथांची योग्यता आहे".

महादेव गोविंद रानडे.

३. मुक्तेश्वरकृत वनपर्व २ ८२॥

"विशेषें करून मुक्तेश्वराचें वनपर्व फारच मनोरम आहे."

वामन आबाजी मोडक.

४. राजव्यवहार कोश. ८७ ८१

हा छत्रपति शिवाजी राजे यांच्या आज्ञेवरून रघुनाथ पंडितराव यांनीं रचिला. याची रचना संस्कृत, प्राकृत असल्यामुळें तो दोन्हीं भाषा शिकणारांस उपयोगी आहे.

अनुक्रमणिका

सूचना.

(१) सन १८७८–७९, ८० सालचे १२ अंकाच्या प्रती ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे अंकांस ५ रु० ९ आणे प्रमाणें आह्मांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकाबद्दल ०८०६ पाठविल असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आह्मांस पोंचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए., प्रोफेसर. मुंबई.
,, ,, शिवराम परशराम भिडे. एम. ए. ....बडोदें.
,, ,, कृष्णाजी मोरेश्वर, डिस्ट्रिक्ट जज्ज आफीस....ठाणें.
,, ,, काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., हायस्कूल, पुणें.
,, ,, सावळाराम माधव निसबत सायेर. ....इंदूर.
,, ,, वामन दाजी ओक. सिटीस्कूल ....नागपूर.
,, ,, रामचंद्र जनार्दन वैद्य सरदार हायस्कूल....बेळगांव.
,, ,, काशिनाथ गणेश केळकर बी. ए. ....सातारा.
,, ,, गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ० मा० रा० हायस्कूल. कोल्हापूर.
,, ,, परशराम भिकाजी भाव्ये वकील. ....रत्नागिरी.
,, ,, त्रिंबक केशव परचुरे. ....वसई.
,, ,, विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम.ए. ....उमरावती.
,, ,, बळवंत कमळाकर शिरस्तेदार ....अल्लीराजपूर.

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें ह्मणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ०८६ मागाहून ५ रुपये०८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्याचे आंत समजावी. पोष्टाची तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धआणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास०८६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

(४) आमच्या मुक्त्यारांखेरीज दुसरे ठिकाणीं पैसा भरल्यास तो आह्मांस पोंचण्याबद्दलची जबाबदारी आह्मांकडे नाहीं.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्येतिहास–संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ, पुणें या पत्त्यावर ठेवावा.

अनुक्रमणिका

रा० रा० पां० प० बेंद्रे २
,, ,, ह० वि० लेले ४
ग्रंथालय सांवतवाडी... ४८६
,, ,, आ० गो० सायरदार. २८३
,, ,, र० व्हो० सबनीस ... ४८६
,, ,, शि० वि० प्रभु... ... ८८६
रा० रा० कृ० मं० समर्थ,... ... १८६
,, ,, से० ने० ला० एरंडोल. १८६
,, ,, ये० आ० आंबडेकर. ४८२
,, ,, श्री० बा० आपटे ... ८
,, ,, ह० ग० करमरकर... ४८६
,, ,, ग० वि० सहस्रबुद्धे ... ४८६

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृतकाव्यें.

[काव्येतिहास-संग्रह]

४

कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित

शिव छत्रपतीचें चरित्र

हें

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून अर्थ-निर्णायक व

अवांतर माहितीच्या विपुल टीपांसह

काव्येतिहास-संग्रह-कर्ते

यांणीं

प्रकाशित केलें.

" यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ "

भगवद्गीता–४

शके १८०३.

अनुक्रमणिका

श्री

महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा व भाषेचा आस्थापूर्वक

अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परम प्रीतिपूर्वक अर्पण करितों.

ग्रंथप्रकाशक.

कानावर जातांच **विष्णु गोपाळ** येऊन हजर होई तावत त्याचे उत्पन्नाची जप्ती करावी. ह्मणून शेरा **धावडशीस** येऊन ला [गल्यानंतर] शके १७७० **चैत्र** शुद्ध द्वितीया बुधवार रोजीं दोन प्रहरीं **छत्रपति महाराज** यांस उदराचा उपद्रव होऊन **कैलासवासी** जाहले.

अनुक्रमणिका

[मागील भागांतील पाठांत क्वचित् फेर आहे तो खालीं नमूद करितों:—]

पृ०	ओ०.	सातारा प्रत.	कोल्हापूर प्रत.
१	३	आदिपवित्र.	आदिपत्र.
१	८	योगनिष्ठ	योगभ्रष्ट.
१	१२	राजुरी.	राजुरें.
२	५	ब्रह्मवृत्ति.	ब्रह्मचर्य वृत्ति.
३	२८ व पुढें	आबाजी बल्लाळ.	आवजी बल्लाळ.
५	८	'आज्ञा घेऊन.'	या शब्दापुढें "सामील चिमणा दामोदर वगैरे फौज घेऊन." असे शब्द.
८	२१-२२	बापुजीपंत तांबे.	बापूजी राम तांबे.
९	१६	दुसरा नारळ.	दुसरे न[illegible]ळ.
९	३१-३२	'स्वामी विनाश्रय" इ०.	"स्वामीविना त्रैलोक्यांत आधार नाहीं."
१०	१३-१४	'धोंडो भास्कर' इ०. 'कल्याण प्रांतें होता.'	"धोंडो भास्कर तांबे गोदाजी क[ला]ठे हशमी सरदार होता."
१०	२३	तालुके.	तर्फ.
११	११	मौजे मजकुरीं बाग.	मौजे मजकुरी शेरी व बाग.
११	११	कागदपत्र न्यावे.	कागदपत्र जपावे.
१२	१	ऐन गल्ला.	अर्धल गल्ला.
१२	९	ते दिवशीं निर्वैर.	ते बिनीवर नदर देऊन.
१३	१४	तीन गांव × × ×	तीन गांव उपनाम
१३	१९	प्रांत तर्फ कढेपटार.	तर्फ कऱ्हेपठार प्रांत पुणें.
१३	२१	टिळक.	टिंबे.
१४	२६	क[ला]चें.	कजियाचें.
१५	२	वस्तवाल इ०.	अस्तमानीं सर्व.
१५	९	परस्पराचा.	परस्पर.
१६	२५	तुझा बळजा.	मुलाहिजा.
१६	२५	तंगकरी देऊन.	तगरीहून.

समाप्त.

अनुक्रमणिका

चौघे मराठे मातबर दरम्यान येऊन राजश्री **रामाजी बल्लाळ** निसबत **पंत प्रधान** यांचे विद्यमाने तह ठरला. कलमें बितपशील.

१. चिरंजीव राजश्री **बापू** यास मातुश्री **बाई**च्या ओटींत घालावे.

२. तुमच्या संतोषास आलें तरी आमचे संमतें कारभार तुम्हीं करावा.

३. दोहींकडील फौज भारी, इतके लोक ठेवावयाचें कारण सध्या नाहीं. यास्तव जितकी फौज कार्याकारण ठेवावयाची, तेवढी ठेवावी. जे दूर करणें त्यांचा फडशा हिशेबाचा आम्हीं करावा. याशीं तुम्हीं अनुकूळ असावें. सदर्हू तीन कलमांचे निभावणीस दरम्यान असाम्या बितपशील.

१ लक्ष्मणराव पाटणकर, २ जोत्याजी व चिमणाजी घाडगे, ३ बाजीराव पाटणकर, ४ यशवंतराव नाईकजी निंबाळकर, ५ राणोजी नाईक निंबाळकर, ६ जगदेवराव नाईक निंबाळकर, ७ जगोजी यादव, ८ नऱ्होजी जाचक, ९ मजीतखान रोहिले, १० हणवंतराव बाजी घाडगे.

एकूण असामी दहा यांचीं पत्रें अलाहिदा आहेत. त्याप्रमाणेंच उभपक्षीं निभावणी होईल.

सु॥ सलास सबैनमया व अलफ माघमास चं० २४ जिलकाद हे विज्ञापना.

[३२] ॥ श्री ॥

श्रियासह चिरंजीव राजश्री **साबाजी भोसले सेना साहेब सुभा** यांसि प्रति **मुधोजी भोसले सेना धुरंधर** कृतानेक आशीर्वाद उपरि तुमचा व आमचा हर्षामर्ष वाढला याजमुळें फौज ठेवून कलहास प्रारंभ झाला, याकरितां चौघे मराठे मातबर दरम्यान ठेवून राजश्री **रामाजी बल्लाळ** निसबत **पंत प्रधान** यांचे विद्यमानें तह ठरला बितपशील.

१. चिरंजीव राजश्री **बापू** यांस मातोश्री **बाई** यांचे ओटींत घालावें.

२. आमच्या संतोषास आलें तर तुमचे संमतें कारभार आम्हीं करावा.

३. दोहींकडील फौज भारी, इतके लोक ठेवावयाचें कारण सध्यां नाहीं. यास्तव जितकी फौज कार्याकारण ठेवावयाची ती ठेवावी. जे दूर करणें त्यांचा फडशा हिशेबाचा तुम्हीं करावा. त्यास आम्हीं अनुकूळ असावें.

सदर्हू तीन कलमाच्या निभावणीस दरम्यान असाम्या बितपशील.

१ लक्ष्मणराव पाटणकर, २ जोत्याजी घाडगे व जिमाजी घाडगे, ३ बाजीराव पाटणकर, ४ यशवंतराव नाईक निंबाळकर, ५ नऱ्होजी जाचक, ६ राणोजी नाईक निंबाळकर, नाईकजी व ७ हणमंतराव घाडगे, ८ जगोजी यादव, ९ जगदेवराव निंबाळकर, १० मजीतखान रोहिले.

एकूण असामी दहा यांचीं पत्रें अलाहिदा आहेत. त्याप्रमाणेंच उभयपक्षीं

निभावणी होईल. रोज चंद्र ४ माहे जिल्काद सु ॥ सलाद सबैनमया अलफ हा आशीर्वाद.

[३३] राजश्री **जानोजी भोसले सेना साहेब सुभा** गोसांवी यांस सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी आळंकृत राजमान्य स्ने ॥ **माधवराव बल्लाळ प्रधान** आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहावें विशेष; आपण पत्र पाठविलें तें पावलें लिहिलेलें वर्तमान कळलें, व राजश्री **सदोबा**स पत्र पाठविलें त्यांतील आशय मशारनिल्हेनीं सांगितले, त्यास विस्तारें करून राजश्री **दिवाकर पुरुषोत्तम** यास लिहिला आहे त्याजवरून कळेल. आपण सत्वर त्यांस पाठवून द्यावें. वारंवार संदेह न धरितां पाठवून द्यावें. वरकड येण्या वगैरेचे प्रकार **सदोबा**शीं बोलण्यास आले आहे. हें लिहितील त्यावरून कळेल. आपण निघून सत्वर यावें. चंद्र ९ माहे जमादिलाखर बहुत काय लिहिलें लोभ असूं दिजे हें विनंती.

[३४] राजश्री **जानोजी भोसले सेना साहेब सुभा** गोसावी यास सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अळंकृत राजमान्य राजश्री स्ने ॥ **माधवराव बल्लाळ प्रधान** आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशळ लिहावें. विशेष, राज्जश्री **चिमणाजी रखमांगद** आले आणि सर्वार्थ निवेदन केला, त्यास मागें जे संशय आले ते येथें सांगितल्यावरून कळले, याविषयीं येथें शपथ पुरस्कर संदेह राहिला नाहीं, तरी आपली खातरजमा असावी, परंतु राजश्री **दिवाकर पुरुषोत्तम** यास बोलण्यास पाठवावें. येथें आल्यावर त्यांनीं आपल्या तर्फेचा खातरजमा जशा मागें गोष्टी बोलण्यांत आल्या आहेत त्याप्रमाणें मशारनिल्हेनीं येथील खातरजमा करावी. तसेंच येथून ही याद करार करून दिले आहेत त्याप्रमाणें अमलांत येईल, खातरजमा असावी. ज्यांत **दिवाकरपंता**ची खातरजमा होईल तेच करण्यांत येईल; सत्वरच त्यांस पाठवावें. रवाना चंद्र ९ माहे जमादिलावल बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंती.

[३५] १ दहा लक्षाचा रोखा तुम्हा सरकारांत लिहून दिला आहे तो तुम्हांस देऊं येणेंप्रमाणें करार करावे. करार.

२ राजश्री **मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर** यांजकडील पंधरा लक्षाचा मुलख तुम्हांस देऊं; ह्याचे कर्जदार आहेत ते तुम्हीं वारावे. आम्हीं **मुधोजी** बाबास समजाऊं. येणेंप्रमाणें करार करावे. करार.

३ मोंगल दरोबस्त बुडाल्यानंतर प्रांत **वऱ्हाड** येथील मोंगलाई अंमल तुम्हांस दिला जाईल. करार करावे.

---

* जानोजी भोसले व पेशवे यांच्यामध्यें पुढील करार झाले.

४ **दिल्लींत** वकील सरकारचा आहे तेथें तुम्हीं आपला वकील ठेवावा त्यांनीं सरकारचे वकिलाचे विद्यमानें जाबसाल करावा. येणेंप्रमाणें करार करावे.

५ **भागानगर**[1] प्रांतीं जमिदारी मुलकाचा घासदाणा घ्यावयाचा प्रकार तुम्हीं लिहिला, त्यास तिकडेस जमिदारी मुलूख नाही. तथापि जमिदाराची नावनिशीची याद आणून समजवावी. तुम्हीही हुजूर आल्यानंतर करणें तें केलें जाईल. करार करावे. करार.

६ **लक्ष्मणराव पाटणकर** याजकडे मौजे **पोतलें** व **बैलबडें** दोन गांव इनाम पुरातन राजपत्री आहेत ते चालवावे, त्यास पेशजीपासून चालत आल्याचा भोगवटा राजपत्र मनास आणून चालविलें जाईल. येणेंप्रमाणें करार करावे. करार.

७ **गंगथडी** प्रांतीं तुमचा घासदाणा होता तो मुलूख सरकारांत आला. त्याच्या ऐवजीं **वऱ्हाड**चे सर देशमुखीचा ऐवज देऊं. येणेंप्रमाणें करार करावे.

८ **पटणें** राजश्री **मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर** याजकडे आहे तें तुम्हास देऊं. येणेंप्रमाणें करार.

९ कागद सरकारांत घेतला आहे तो तुम्हांस देऊं. करार करावे.

१० भावाबंदाचा पक्ष करूं नये म्हणून त्यास तुम्ही निखालासपणें वर्तल्यास कोणाचाही पक्ष होणार नाहीं. येणेंप्रमाणें करार करावे.

११ सरदार कोणी आम्हांकडील आला तरी ठेऊं नये म्हणून तुम्हीं लिहिलें त्यास तुम्हांकडील सरदार इकडेस आला तरी ठेवूं नये. इकडील तिकडेस गेला तरी तुम्हीं ठेवूं नये. करार करावे.

१२ पहिल्यापासून आपला व आमचा स्नेह त्यास राजा तक्तीं बसल्यावर त्यास कोणी किती प्रकार समजावितील त्यास सर्व प्रकारें सांभाळणी आपली असावी म्हणून लिहिलें त्यास राजा तक्तीं बसल्यावर तुम्हीं आमचे विद्यमानें वर्तल्यास मान अभिमान सर्व आम्हांसच आहे. येणेंप्रमाणें करार करावे. करार.

[३६][1] श्री

श्रीमंत कैलासवासी **रघोजी भोसले सेनासाहेब सुभा** यांचें देहावसान **सन १२२५** साचे सालीं **फा॥** वद्य **नवमी रोज शुक्रवारीं**[2]

---

१ हैदराबादेस भागानगर असें नांव पडण्याचें कारण ह्या शहराच्या संस्थापकाची भागामती ह्या नांवाची एक आवडती राख होती तिजवरून त्या शहरास हें नांव प्राप्त झालें (बिगसूकृत निजामाचा इतिहास, भाग २ पृ २४२ पहा)

१ ह्या लेखांत दुसऱ्या रघोजीच्या मरणापासून तों तिसऱ्या रघोजीच्या सिंहासनाधिरोहणापर्यंत झालेली कच्ची हकीकत आहे.

२. इ० स० १८१६ मार्च २२ मरण समयीं रघोजीचें वय ५४ वर्षें १० महिने २० दिवसांचें होतें.

अनुक्रमणिका

जाल्या दिवसापूर्वी आश्विन मासींपासून शरीर प्रकृति दिवसेंदिवस **नानासाहेबा**ची नादुरुस्त. **मुधोजी[३] भोसले** बिन **व्यंकोजी भोसले** सेना धुरंधर यांचे जागीं सेना साहेबाचा लोभ विशेष व **सेनां[४] धुरंधरांचा** काळ श्री क्षेत्रांत झाला सबब **मुधोजी भोसले** व **मैनांबाई** साहेब यांचा तेथून आणण्याचा उद्योग करून त्याजला **नागपुरास** आणून, याजकडील **चंद्रपूर** संस्थानास जाऊन आपण जातीनें किल्ल्याबाहेर नदीवर राहून त्याची वशीर्हत् व जागा त्याचे जिमेस करून याजवरून, त्याजपासी कारपैंरदाज सेनाधुरंधराचे हाताखालीं लोभांतलि वागलेले, नेमून देऊन **मुधोजी भोसले आपासाहेब** याजला समागमें घेऊन **नागपुरास** येऊन **आपासाहेबांस** आपले जवळ घेऊन बसावें व त्यानींहीं लेकुरपणानीं घोडे व हत्ती वगैरे चांगली वस्तु जी न देण्याजोगी असल्यास ती मागावी. त्यास पासेखातर जाणून देत जावी; वस्त्रें दागिना वगैरे उमदी वस्तु घेतली असतां भलत्याच क्षुल्लक माणसास द्यावी. असाही क्रम दिसूं लागला तशांत **रामचंद्र[१०] वाघ** व **मनभट[११]** वगैरेनीं दुर्व्यसना ख्याल[१२] व नाटकशाळा[१३] आदि करून, **आपासाहेबाकडून** करवून, हा प्रकार नमूद वर्तणूक अमर्यादा होऊ लागली, व हें सेनासाहेबास न पहावे. मनांत कळकळा लोभाचा हीं समजूत वडीलपणें सांगणें शिकविणें जातीनींही झालें; व मध्यस्थद्वाराहीं [१४] बोलविलें;

---

३ मुधोजी हा दुसऱ्या रघोजीचा पुतण्या. यास आपा साहेब म्हणत.

४ व्यंकाजी भोसले सेना धुरंधर हा श्री काशी क्षेत्रीं फसली १२२१ सालीं श्रावणमासीं निवर्तला.

५ मैनाबाई–ही व्यंकाजी भोसल्याची बायको. ही श्री काशीहून परत आल्यावर निवर्तली.

६ सांत्वन—रा० व्य० को० श्लो० १८९. वशीयत् ?=बुद्धिवाद.

७. कारभारी.

८. व्यंकाजीचे.

९. पास खातर=विश्वास पूर्वक, भरंवसा जाणून.

१०. रामचंन्द्र वाघ हा–आपासाहेबाच्या खासगी स्वारांचा नायक होता. हा मराठा सरदार मोठा कावेबाज, आंतल्या गांठीचा, पाताळयंत्री, मसलती व साहसी पुरुष होता. आपासाहेबाच्या सांगण्यावरून यानं स्वतः राजवाडयांत ऐन मध्यरात्रीं घेऊन परसोजीच्या वधाची तयारी केली. याचें पुढें आपासाहेबांच्या कारकीर्दीत बरेंच महत्व वाढलें. आपासाहेब ज्या पांच कारभाऱ्याच्या अनुरोधानें वागे त्यांची नांवें– नागोपंत, नारायण पंडित, मनभट उपाध्ये, सिद्दक अल्लीखान व रामचन्द्र वाघ. या रामचन्द्र वावाविषयीं प्रस्तुत लेखांत व 'आपासाहेबांचे पोंवाडयां' त बरीच हकीकत आहे.

११. मनभट उपाध्ये---या ब्राह्मणाकडे परसोजीस मारण्याचें काम आपासाहेबानें सोंपविलें हातें. यास आपासाहेबाच्या कारकीर्दीत लष्करी अंमलाची मोठी जागा मिळाली. याचे वंशज अद्याप नागपुरास आहेत.

१२. चाळे, चार, ढंग, फंद.

१३. जनानखाना, अन्तःपुर अथवा वेश्या.

१४ कळविलें; मार्गावर आणण्यासाठीं चार शब्द सांगितले.

राज्याचे व आपले प्राण ऐसें म्हणत आले. वंशपरंपरेनें चिटणिशी देऊन पत्र शपथपूर्वक त्यांस दिलें, तें माहित असोन, त्यांणीं अपराधही कांहीं केला नाहीं, लहानाचे सांगण्यावर हे गोष्टी कशी केली? सर्व कारकून गेले, मारिले, बेदिल झाले, अन्यायीही झाले, एक एक होते तेही ऐसे केले. पुढें राज्य कसें चालेल?" इत्यादि बोलले. तेव्हां, "आमचेही मनांत ही गोष्ट नव्हती, परंतु रागाचे समयीं बोलले तितक्यावर परवानगी सांगून जालें तें वाईट वाटून उठून आलों. वाईट गोष्ट झाली खरी. तुम्हीं त्यांचे धाकटे पुत्र दोघे आहेत ते खासगीकडे त्याचा बंदोबस्त दरमहा देऊन चालवावे, त्यांचे कारकून लिहिणार त्यांचे हातेंच काम चालवेण्याचें. मुलें लहान आहेत. त्यांजवर कृपा करावयाची" असें सांगितलें. त्याजवरून येसूबाई साहेब यांणीं मुलें दोन खंडो बल्लाळ व निळो बल्लाळ यांचें रक्षण केलें. शिक्के शिवाजी महाराज जिजाबाई साहेब यांजकडे ठेऊन करवीत होते, त्याप्रमाणें संभाजी महाराज यांणीं शिक्के पेटींत घालून, देवापाशीं ठेऊन पेटीची किल्ली[४७] वाड्यांत असावी; शिक्के करणें ते परवानगीची याद जाली म्हणजे नेऊन समजवावी, नंतर शिक्के तेथेंच अणोन करावे, असें येसूबाई साहेब याजपासून करवूं लागले. असें चालत होतें. याजवर त्या कागदावर शिक्के करविणें व आपले कागदपत्र लिहविणें चिठ्ठी[४८]पाटी लिहविणें ते येसूबाई साहेब खंडो बल्लाळ याजपासून करवूं लागली.

महाराज पन्हाळ्यास जाऊन मागती रायगडावर आले. ते पाचौंडे[४९] माचीस राहिले. नवरात्राचा होम कबजीनें करविला. तसा व वार्षिकाचा करून कांहीं दिवशीं हरबाजी फरजंद, व वासुदेव बाळाजी, सुरराव काकडे यांस कोणी समजाविल्यावरून मारिले. कबजी बावांनीं चिटणीशी व कारखाननिशी दादजी देशपांडे यांस सांगावी, म्हणोन विनंती केली. तेव्हां महाराजांनीं "कैलासवासी महाराजांनीं वतनी वंशपरंपरेनें देऊन शपथ वचन दिलें [त्या अर्थी] ती गोष्ट घडावयाची नाहीं" असें सांगितलें. त्या दिवसांत अकबर शाहाजादे त्रिंबकास येऊन पावले. यांची बातमी आलियावरि त्यांस राहण्यास जागा धोंडसें म्हणोन गांव रायगडाजवळ आहे तेथें करविली. आणि पादशाहाजादे जवळ आलियावरि पुढें जाऊन भेट घेतली. आणि घेऊन येऊन नेमिले जागां ठेविले. दरमहा लाख रुपये खर्चास नेमून देऊन चालविलें.

त्यानंतर कोंडाजी[५०] फरजंद यांणीं आपण जंजिरे येथें जाऊन फितूर करितों

---

४७. ही शिवाजिची पद्धति ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

४८. 'चिठीचे पोटीं' पाठांतर.

४९. 'पाचाड' कीं 'पाचाऊ'?

५०. 'खंडूजी' ग्रां० ड०.

[असें] म्हटल्यावरून रवाना केला. त्याणें तिकडे जाऊन चाकरी धरिली. आंत जाऊन दारूखाना वगैरे आग लाऊन जाळवावें, भेद होईल तो करावा, असें सांगून ठेविलें होतें. त्यांणीं बटकी खरेदी करून लोकांच्या बायका करून देऊन आपणही एक ठेऊन कबिले सुद्धां म्हणोन चाकरीस राहिले. कांहीं दिवशीं काजी महमद तालकर याची बांदी महाराजांचे सरकारांत[५१] गेली होती ती तेथें त्यांणीं ओळखली. आणि हबशी यांस सर्व वर्तमान सांगितलें. ते समयीं चौकशी करितां सर्व कळलें. नंतर फरजंद याची डोचकी मारिली. कोणास बुडविलें. कोणी पळाले. असें जाहालें. हें वर्तमान महाराजांस कळलियावरि जंजिरा कसेंही करून घ्यावा हें मनांत आणिलें, ते समयीं कबजांचे मारफतीनें दादजी रघुनाथ देशपांड्ये प्रभु महाडकर यांणीं जंजिरा घेऊन देतों म्हणोन बोलणें लाविलें. तेव्हां जंजिरा घेणेंविशीं मसलत करावी हा मनांतील खंबीर[५२], त्यांत कबजीचें राजकारण, जंजिरा घेऊन दिला म्हणजे मजमु अमात्यपद द्यावें असा करार यादीवर करून देऊन आरमाराचे सुभे दौलतखान व मायनाक व काजी महमद व गोविंदजी कान्हो सरंजाम सुद्धां मदतीस देऊन व लोक बराबर देऊन दादजी देशपांड्ये रवाना केले.

आपण धोंडसें गांव येथें पादशहा [जादे] राहिले म्हणून त्याचें नांव पादशहापूर असें ठेविलें. तेथें गेले. अकबर पादशहाची भेट घेऊन आलियावरि भागानगरची पादशाही औरंगजेब यांणीं घेतली [हें] वर्तमान आलें. शके १६०५ त घेऊन तेथील बंदोबस्त करून तेथेंच पादशहा छावणीस राहिले. आणि शिवाजी राजे वारले. संभाजी राजे यांणीं लोक बहुत मारिले. बंदोबस्त बेखबरदारी-ही राहतात. या उपर विजापूरची बादशहात आधीं घेऊन नंतर त्याजवर स्वारी करावी ऐसा विचार करून त्याचे प्रांतांतही फौजा पाठविल्या. हीं वर्तमानें येत गेलीं. शाहाजादे याचे बोलणें कीं, "तुम्हीं सारी फौज गोळा करून व आपण मिळोन थोरली[५३] मसलत करून पादशहा याजवरि जावें." हें महाराज यांजकडून घडलें नाहीं. यावरून महाराजांचे चरित्र एक प्रकारचें. यांचे वस्तु[५४] आपले सरबरा[५५] होऊन साध्य घडावयाचे नाहीं. आपण तिकडून येऊन पादशाहाचेही द्वेषी जाहालों. पुढें परिणाम नाहीं. यास्तव बोलणें लाविलें कीं, "आम्हांस सुरतेस जावयाचें. तेथून मक्केस जाऊं. याजकरितां सुरतेपर्यंत

५१. सरकारांत=अमलांत? मुलखांत?

५२. खंबीर=निश्चितपणा-निश्चय.

५३. थोरली मसलत=दिल्लीचो बादशाही मिळण्याचा मनसुबा. अकबरास मराठे व रजपूत साहाय्य होऊन त्यास दिल्लीचे तक्तावर बसविणार अशी गप्प त्यावेळीं जिकडे तिकडे उडाली होती.

५४. यांचे वस्तु=यांच्यामार्फत, हातून.

५५. सरबरा=तयारी, मदत.

पोंचवावें." त्याजवरून निरोप देऊन बरोबर रूपाजी भोसले व मानसिंग मोरे देऊन पोंचविले. ते मक्केस[५६] निघून गेले.

इकडे दादजी देशपांड्ये जंजिरे याजवर जाऊन, प्रांतांत बहुत धामधूम केली. आरमारही भोंवतें ठेऊन जिकडून तिकडून बंदी केली. ऐसे बहुत जेरदस्तींत आणिले. हल्लाही एक दोन वेळां शिड्या लाऊन केला, परंतु त्यांणीं कापून काढिल्या. लोक बहुत मारिले. साध्य न होय. याजमुळें लोक बेदील होऊन उठून चालले. मसलत सिद्धीस जात नाहीं, ऐसें पाहून नामोहरम होऊन उठोन माघारे आले. आरमारही उठोन गेलें. हबशी यांणीं स्वारी करून देशपांड्ये यांचा कबिला महाडाहून धरून नेला. व चौलावर स्वारी करून तेथूनही लोक बहुत धरून नेले. त्याजवरि सिद्दी[५७] मिसरी व दौलतखान व मायनाक भंडारी, संताजी पवळा, गोविंदजी जाधव, व गोविंद कान्हो हे आरमाराचे सरदार नागोठणें व आपटें याकडे आरमार घेऊन गेले. ते उरणचे खाडीनजीक हबशी याचे आरमार जात होतें [तेथें] त्यांची यांची गांठ पडली. युद्ध बहुत जाहलें. महाराजांकडील पंधरा गलबतें व सिद्दी मिसरी पाडाव करून नेले. कितेक गलबतें बुडविलीं. कितेक पळून गेले, त्याजवर हबशी बळावत चालला. खैरतखान हबशी याणें मुलकांमध्यें स्वाऱ्या घालून थोर थोर माणसांचे[५८] कबिले धरून नेऊं लागले. लोकांस नांवाजून बक्षीस देऊन मुलकांत फार उपद्रव देऊं लागले. कितेक इकडील लोक राजाची क्रूरता पाहून हबशी याजकडे जाऊन चाकरीस राहते जाहले.

रणमस्तखान[५९] कल्याणप्रांतीं येऊन उपद्रव केला. हें वर्तमान महाराजास कळल्यावरि रायगडाहून निघोन फौजेसुद्धां कल्याणास गेले. रणमस्तखान यांशीं युद्ध देऊन रसद[६०] बंदी [करून] व कही मारून जेर केले असतां याकुदखान जंजिऱ्याहून कुमकेस गेले. त्याणीं जाहाजांतून उतरून मधी मोरचे देऊन रणमस्तखान यास रसद पोंचवणें वगैरे पुरावा केला. तो घाटावर रोहिलाखान होते त्यांस कळालियावरि तेही कुमकेस येऊन रणमस्तखान यास निभाऊन घेऊन घाट चढून गेले. महाराज माघारे रायगडास आले.

---

५६. 'इराणास गेले' असें ग्रां० डं० ह्मणतात.

५७. सिद्दी मिसरी हा जंजिऱ्याहून फितूर होऊन संभाजीस मिळाला होता.

५८. कबिले=स्त्रिया. खुद्द महाडकर देशपांडे याचीही स्त्री धरून नेली होती असें वर आलें आहेच.

५९. रणमस्तखान—हा मोंगली सरदार होता.

६०. रसद=दाणादुण्याचा व पैशाचा पुरवठा. कही मारणें=दाणावैरण आणावयास गेलेल्या टोळीवर हल्ला करून ती लुटणें.

कंजीचे रघुनाथपंतांनीं भेटीस येतों म्हणून लिहून पाठऊन पांच हजार स्वार व दहा हजार पायदळ बरोबर घेऊन दर्शनास आले. समागमें तीस चाळीस लाख होन तिकडील रसदें घेऊन आले. बिरवाडीस नदी-किनारां-मांडव घालून भेटी समारंभें करून जाल्या. महाराजांस मेजवानी पंतांनीं केली. सरकारकून वगैरे यांचे बहुमान केले. व महाराजांनीं पंतांचा बहुमान केला. त्याजवरि जनार्दनपंत, व निळो मोरेश्वर प्रधान, व आबाजी सोनदेव, प्रल्हाद निराजी, व उमाजीपंत, संक्राजीपंत व त्रिंबकजी खासनवीस, व रूपाजी भोसले, व हंबीरराव मोहिते सेनापति व नेतोजी पालकर व शिर्के, महाडीक व आणखी कितेक लोक मजालसींत बसले असतां रघुनाथपंतांनीं महाराजांस विचारलें कीं, " राज्य दिवसेंदिवस वृद्धी व्हावी तें कमीच होत चाललें याचें कारण काय? हबशी वगैरे पुंड पाळेगार बळावत चालले हें काय? लोक बेदील.--कितेक ब्राम्हण वगैरे सरदार लोक हे अन्यायी तरि त्यांस बेड्या घालून किल्यावर ठेवून मारावें, ते शिरच्छेद करून, कर्ते मारिले. असो, पुढें सबळ शत्रु औरंगजेब येऊन भिडला याचा विचार काय केला आहे? महा-राज कैलासवासी होऊन बहुत दिवस जाहले नाहींत तों प्रांत उजाड झाले व पाळेगार बळाविले. महाराज कांहीं घेऊन गेले नाहींत." ऐसा पंतांनीं प्रश्न केला असतां महाराजांस हितावह वाटावें तें न घडलें. वाईटच वाटून "राज्या-चा खर्च वाढला आहे." इतकेंच उत्तर केलें. मजालस जहालियावरि आपलें बोलणें महाराजांस वाईट वाटलें, हें पंतास समजालियावरि व दिवसें दिवस एक प्रकारची रीत व कबजीचें प्राबल्य, त्यास राजे परम वश, व लहान माणसें जवळ बोलाविलीं, महाराजांस त्यांचीं बोलणीं व करणीं हितकर वाटतात, आपण आलों असतां पुढील राज्यभार अथवा मसलत [यांजबद्दल] कांहीं एक विचार नाहीं; विजा-पूरची व भागानगरची कुमक करण्याचें राजकारण पंताबरोबर आलें, त्याचा विचार महाराजांस कांहीं एक न माने; ऐसें पाहून तेथें रहाणें [येणेंकरून] आपले स्वरूपाची हानि मात्र होईल, वडिलीं मेळविली योग्यता व आज तागाईत आम्हीं

---

६१. रघुनाथ नारायण हनवते—यांस तं-जावराकडील व कर्नाटकांतील कारभार प-हाण्यास शिवाजीनें ठेविलें होतें. हे अमात्य प्रधान होत.

६२. रसद=मुलुखाचा वसूल. वर ६० टी० पहा.

६३. ' मजालसी सभा जेया ' राजव्यव-हारकोश. पंतांची निस्पृहता, धैर्य व राजभक्ति हीं पुढील मजकुरावरून स्पष्ट होतात.

६४. महाराजांस=संभाजीस.

६५. विजापूर व गोवळकोंडें येथील रा-जांनीं आपला व संभाजीचा एक विचार होऊन तिघांनीं एक जुटानें औरंगजेबास प्रतिबंध करावा अशा मसलतीचीं बोलणी पंतांकडे लाविलीं होतीं, त्यांस उद्देशून वरील लेख असावा.

संपादिली ते सर्व जाईल. कबजीसारखे प्रमुख तेव्हां रहाणें ठीक नाहीं. कालाची गतीच अशी दिसती. म्हणून [व] चंदी प्रांताचा बंदोबस्त राहिला पाहिजे, तिकडे औरंगजेब यांची फौज धांवेल, म्हणून निरोप घेऊन, स्वार होऊन गेले. चंदीस पावतांच कांहीं दिवशीं वारले. हें वर्तमान आलियावर संस्थान थोर, रक्षिलें पाहिजे. यास योग्य कोण पाठवावें हा विचार करून हरजी राजे महाडीक व निळो मोरेश्वर प्रधान या उभयतांची रवानगी केली. निळो बल्लाळ चिटणीस बरोबर दिल्हे.

महाराज रायगडाहून किल्ले पन्हाळ प्रांतीं जावयास प्रतापगडचे देवीचें दर्शन करून परळीस येऊन समाधीचें दर्शन घेऊन तेथें पूजा अर्चा उत्साह ह्याचे बंदोबतास गांव वगैरे नेमून दिले. व चाफळचे उत्साहाचा बंदोबस्त करून पनाळ्यास स्वारी पावली. तेथून राजापूर प्रांतीं गेलियावर तेथेंच कांहीं दिवस राहिले. ते समयी गोंव्याचें राज कारण आलें. तें सिद्ध करून खासाच फौजबंदी, पायलोक करून, समुद्रास भरतें न आलें तों समय नेमला. ते वेळेस जाऊन पोहोंचावें. डांक ठेऊन जावेंसें सिद्धांत करून स्वारी केली. महाराजांनीं डाक चौकीचे लोक ठेऊन त्वरें करून पाठवावे ऐसा बेत केला. तैसेंच निघोन जातां वाटेस मदनगडचीं पत्रें बातमीचीं आलीं. ते समयीं लिहिणार कोणी आहे नाहीं विचारिलें. तों खंडो बल्लाळ यांणीं महाराज कृपा करीत तों पायउतारा स्वारी बरोबर असावें, ऐसें वृत्त केलें होतें. तसेंच पायउतारा पाठीमागें जात होते. तों लोकांनीं सांगितलें कीं, खंडोबा चिटणीस धांवत येत आहेत. ते समयीं हांक मारविली. तों धावून येऊन पावले. त्यांस जाब लेहून देणें [असें] सांगितलें. तों बसोन लेहून दिल्हे. स्वारी पुढें गेली. पुन्हा धावून निशाँण करून दिल्हे. तों रक्त ओकले. [तें] पाहून ऑस्ताव्यांतून पाणी देववून खासा घोडा जिलेबीस होता तो देऊन बसा म्हणोन सांगितलें. गोंव्या नजीक गेलियावरि पालखींतून उतरून घोडीवर स्वार जाले.

---

६६. समाधि—रामदास स्वामींचा.

६७. 'शिणाव' सातारा प्रत. निशाण=शिक्का, मोर्तब. नवव्या पृष्ठाचे आरंभापासून मजकूर खुद्द चिटणीस यांजकडील प्रतींतून मुख्यतः घेतला आहे. ही प्रत सातारकर महाराजांच्या चिटणिसांचे वंशज म्हणजे बखर रचणार मल्हार रामराव यांचे नातु रा० रा० खंडेरावजी चिटणीस यांणी आह्मीं मागितल्यावरून आम्हांकडे पाठविली याबद्दल आह्मीं त्यांचे फार आभारी आहों. ह्या प्रतीविषयीं विशेष हकीगत पुढें देऊं. चिटणिसांचें हें वर्तन आमच्या इतर जुन्या घराण्यांतील गृहस्थांनीं ध्यानांत घेण्या जोगें आहे.

६८. अस्तावा=झारी, लोटी. 'अस्तावा नाम भृंगारी' राजव्यवहारकोश.

६९. जिलीब—लवाजमा.

आणि निकडीनें जाऊन आटोपावें म्हणून पोहोंचले. तो त्या अवसरीं भरतें प्राप्त जालें. फिरंगी सावध होऊन उभे राहिले. लढाई पडली. फिरंगी मोडिला. लोक फार मारिले असतां पळून गोंव्याचे किल्यांत गेले. महाराजांनीं खासा घोडिया वरून जिनास पाणी लागे तों घोडा घातला. त्यांजबराबर खंडो बल्लाळ याणीं घोडा घालून तरवार मारिली. शिपायगिरी केली. गोंवेकर सावध जाले. पाणी चढलें तेव्हां माघारे फिरले. तों घोडा पहुणीस लागला. खंडो बल्लाळ यांणीं उडी टाकून महाराजांचा घोडा धरून पोहून बाहेर निघाले. ते समयीं बहुत संतोष होऊन पोंटाशीं धरिले आणि बोलिले जे, " तुझे वडील निरापराधें लुच्यांचे सांगण्यावरून विचार न करितां मारिले असतां आज चाकरीची शर्त केली. तुझी चिटणीशी महाराजांनीं वंशपरंपरें करून दिल्ही, निसबतीचे धंदे कारखानिशा जमानिशा ते बहाल आहेत. कैलासवासी महाराज तुमचे वडिलावरि प्रीति व विश्वास ठेऊन [काम] करीत होते तें पाहिलें आहे. त्याहून अधिक तुम्हांवर प्रीति, विश्वास ठेऊन चालवीन. कुलीन खरे." ऐसें नांवाजून " आमचे वंशींचा असेल तो परंपरेनें तिन्ही धंदे चालवील " ऐसें पुन्हा आश्वासन देऊन घोडा बक्षीस दिला. खांसा उतारपोशाख[७०] व मोत्यांची कंठी व तुरा दिला. स्वारी माघारी आलियावरि पालखी बहुमान देऊन गौरव करून मुतालीकें[७१] लिहिणार बोलावून " यांचे आज्ञेत सांगतील तसें चालावें, तेरीखें[७२] व पत्रें यांचे सांगण्याखेरीज लेहूं नये " ऐसें सांगितलें. वरकड लोकही बराबरचे यांणीं कामें काजें केलीं, तरवारा मारिल्या, व पाण्यांत उड्या टाकिल्या त्यांस बक्षिसें दिल्हीं. तैनाताही वाढविल्या. महाराज संगमेश्वरींच रहाते जाले[७३].

[पुढें] दिवसेंदिवस कबजीचे स्वाधीन अधिकच होत चालले. इतबार मनसबा सर्व त्याचेच स्वाधीन. कोणीही पुरातन राज्यांतील इतबारी त्याची प्रतिष्ठा, अथवा मसलतींत घ्यावा, हे गोष्ट राहिली. उग्रपणें शासन कोण्ही वर्णविचार न करितां शिरच्छेद करावा. ऐसें करीत चालले. कबजीचे सहवासें त्याचें वाममार्ग

---

७०. उतार पोशाख=अंगावर घातलेला पोषाख.

७१. मुतालीक=' उपमंत्री मुतालीको ' रा० व्य० को०. बाळाजी आवजी चिटणिसास मारिल्यापासून चिटणिशीचा कारभार मुतालिकांच्या मार्फत होत असे असें दिसतें. त्या मुतालिकांस आतां चिटणिसांच्या हुकुमांत वागण्यास आज्ञा झाली.

७२. तेरीख=तारीख=मिती. तारीख घालणें किंवा पत्र संपविणें हें खुद्द अधिकारी करीत.

७३. गोव्यावरील. स्वारी--इ० स० १६८३।८४ गोंवेकरांची खोड मोडण्याकरितां संभाजीनें पुष्कळ प्रयत्न केले; तथापि जरी त्याला कधीं कधीं जय येई तरी शेवटीं ते सर्व फुकट गेले.

कर्म तेणेंकरून फारच विचार राहिला नाहीं. माणूसमात्र फारच त्रास पावते जाले. सर्व प्रजेचीही क्षोभता जाली. न्यायाची रीत राहिली नाहीं. देव ब्राह्मणाचे ठायींही निष्ठा राहिली नाहीं. असें आचरण धरिलें. एक कबजी सांगितील तें प्रमाण. दैवयोगें करून होणार काल प्राप्त झाला. त्या योगें दुसरें सुचूं नये याप्रमाणें जालें. मैंतबर व बुद्धिवंत व शूर होते ते हतवीर्य जाले. महाराजांनीं नूतन पराक्रम करावा, नवें राज्य साधन करावें, हें राहिलें नाहीं. सुभेदार प्रांतांतील वगैरे; तैसेच गडकिल्ले यांचे कारभारी, यांजवरि हा कारभारांत खातो म्हणून चुगली करितांच त्याचा विचार न करितां त्यास आणावा, मारावा, नागवावा. अंतरेंच[७४] असलिया शिरच्छेद करावा. या भयें करून मातबर चार होते ते कोण्ही जवळ बोलूं न पावत. त्यांस आपली आपलीच अबरू प्रतिष्ठा जतन होणें हेंच येऊन पडलें. एक कबजीचें सांगणें मात्र प्रमाण. त्या नादें महाराज चालणार. त्यासच अनुमोदन देणें. मग विचार कळलाच आहे. तँजकरे[७५] घ्यावे, घरें बुडवावीं, नागवावें. माणूस राज्यांत वाढले ते कांहीं परराज्यांतून आणून वाढविले ऐसें घडत नाहीं. ऐशीं राज्यक्षयाचीं लक्षणें होत चाललीं. राज्य क्षयास जाणार त्या योगें [असें] घडत चाललें. वडिलोपार्जित सेवकांच्या प्रतिष्ठा राहिल्या नाहींत. सर्वही लघु मनुष्यें वृद्धिंगत जालीं. राज्यांतील सर्व कारभारी किल्ले सुभे यांणीं रोजमरा वाटणें इत्यादिक बारीक मोठी वर्तणूक करणें ते आज्ञा नेऊन करावी, तसें चालावें, हे थोरल्या महाराजांनीं रीत घातली. बंदोबस्त हुकुमाशिवाय काडी न हालावी असें केलें होतें. त्या चालीनें सर्व जागजागांचीं लिहिलीं यावीं. ते समयीं सर्वाध्यक्ष कबजी आति प्रीति त्यांणीं इतका कारभार कोठवर करावा ऐसें म्हणावें. व त्यास 'छंदोगामात्य कवि कलश पंडितराव' ऐसा किताब दिल्हा. तेव्हां सर्व आला कारभार, त्यांजकडे जा म्हणावें. बाँवानीं[७६] कागद पहाणें केलेलेंच आहे, तथापि लिहिणार इतके काय म्हणून लिहितात, यांत काय आहे, हंशील कलम ल्याहावें, तें चराठीं कशास लिहितात व चंदीपर्यंत किल्ले घेऊन काय समजोन करणारांनीं केले कळत नाहीं. किल्याचा बोभाट यावा. गनिमांनीं वेढा घालावा. त्याचें वर्तमान येथें येऊन पोहोंचून उँपराळा[७७] जावा तों तो किल्ला जावा. लोक मारले जावे. हें पातक किती घडतें, व दुर्लौकिक मोठा होतो कीं नाहीं. राज्य आंगठीचे ठिँकडे[७८] असें आस पास असावें. पहातां सर्व ध्यानांत येत असावें. म्हणजे

---

* मातबर=थोर, कुलीन, श्रीमंत.

७४. अंतर=सेवेंत, निष्ठेंत अंतर; कसुरी–फितुरी.

७५. तजकरा–लुच्चेगिरीनें दुसऱ्याचें वित्त हरण करणें, परवित्तापहार.

७६. बावा=कबजी.

७७. उपराळा=मदत, सुटका करण्याकरितां सैन्य.

७८. आंगठिचें ठिकडें–अंगठीचा खडा

उपराळाही होतो. बंदोबस्त यथास्थित राहतो. सेवक मर्यादेनें चालतात. असे अनेक प्रकारें कल्पना कराव्या. बोलावें. त्यांस महाजांनीं ऐकावें [हें] त्याचें दैव ! ब्राह्मण लँघु असतां योग्यता आली तेव्हां त्यास तर्क व कर्तेपणा बुद्धि कोठील कळतच आहे. राजे तरि त्याचे स्वाधीनच वश जाले. राज्यभ्रष्ट होणार. तेणेंकरून कांहीं सुचतें न झालें थोर थोर ज्यांणीं राज्याविशीं पराक्रम केले, राज्य वृद्धीस नेलें व शूर पराक्रमी यांणींही ऐकावें, आचरण सकल पहावें, आणि म्हणावें कीं, "देवांनीं आम्हांस कां ठेविलें ? कैलास वास महाराजांनीं केला त्या अगोदर मेलों असतों, अगर महाराजांनीं सर्व मारिले यांत मारिलें असतें तरी उत्तम होतें, परंतु असे दिवशीं हें पहाणें अनुचित. ज्याचें अन्न बहुत दिवस खादलें व या राज्यांत वाढलों, लौकिक मेळविला, तें व्यर्थ जिणें ऐसें घडलें. महाराजांचें अकल्याण होतें. आम्हांत पराक्रम बुद्धि असून व्यर्थ झाली." ऐसे बहुत श्रमँ करून " होणें तें होईल, पहाणें प्राप्त; उगेच असावें." ऐसे सर्व करिते जाले. सर्वही हतवीर्य होऊन कांहींएक न बोलतां राहते जाले. पागा हत्ती सर्व कारखाने फौज जिकडील तिकडे बेनिगेनें[८१] बुडाले, मेले, गेले. फौजेचा दरकार नाहीं बुडाली. लोक नामी, माणसें कर्तीं चहूंकडे चार गेलीं. पिलाजी शिर्के व तानाजी शिर्के, गणोजी शिर्के हे महाराजांचे आप्त. याणीं राजा वेडा जाला, कबजीनें वश केलें, राज्य बुडतें, त्या अर्थीं हिय्या करून शिवाजी[८२] राजे शिर्के यांचे भाचे यांस घेऊन राज्यावर बसवावें. राजाराम काढून त्याचे हातें कारभार चालवून राज्य रक्षावें. ऐसें राजकारण केलें. तें संभाजी महराज यांस समजलें. फुटलें. आधींच क्रूर मर्जी, यांत याजपासून अंतर ऐसें समजलें तेव्हां इतराजी केली. घरीं जप्ती पाठविली. [घरें] लुटलीं, जाळलीं. एक दोन शिर्के सांपडले ते मारिले. शिर्के जेथें असतील तितके मारावें ऐशी आज्ञा करून शिर्कैाण[८३] करविलें. ते समयीं दौलतराव शिर्के गणोजी व देवजी शिर्के वगैरे पळोन सर्व शिर्के तितके कुटुंब सुद्धां हबसाणांत गेले. चहूंकडे चार जाऊन मोगलाईंत जाऊन चाकऱ्या करूं लागले.

[इकडे] औरंगजेब भागानगर घेऊँन[८४] तेथील [तानाशहा] पातशहा कैद केले. कैदेंत असतां एके दिवशीं त्यांणीं मध्य रात्रीचे ठायीं चौघड्याचे वाजंत्री याणीं राग गाइला तो [ऐकून] बहुत खूष होऊन लाख रुपये बक्षीस त्यास द्यावे म्हणून सांगितलें.

---

७९. 'भिकारी' सा० प्र०.

८०. श्रम=दुःख, खेद.

८१. बेनिगा=अपरक्षण.

८२. शिवाजी राजे=संभाजीचा मुलगा शाहू.

८३. शिरकाण=शिरक्यांचा नाइनाट, समूळ उच्छेद. (?)

८४. गोंवळकोंड्याचें राज्य स० इ० १६८७ त घेतलें.

भूगोल-वर्णन.

आत्मा हेमें[1] जसें तसा स्थिर-चरीं नाना नगीं[2] संचला ।
हें नेणें नुसतें सुवर्ण वळखें आत्मत्व तो वंचळा[3] ॥
एवं जो भगवंत विश्व अवघें वंदूनियां त्यास मी ।
हा भूगोल-तरंग[4] वर्णित असें त्या चित्समुद्रीं समीं ॥ १ ॥
सहस्र-पत्राब्जें[5] तशी धरा हे । तत्कर्णिका[6] होउनि मेरु राहे ॥
द्वीपां[7]चिया सिंधुचिया जळाच्या । पंक्ती तयाच्याच जशा दळाच्या ॥ २ ॥
कोटापुढें खंदक खंदकाही । पुढें दुजा कोट चि जेंवि कांहीं ॥
द्वीपापुढें सागर सागरासी । द्वीप,क्रमें त्यास हि वारिराशी[8] ॥ ३ ॥
अशी योजनें भूमि पन्नास कोटी[9] । मधें मंडळाकार हे मध्य कोटी ॥
पुढें कंकणाकार सर्वा धरा हो । तसे सिंधु ही हा मनीं बोध राहो ॥ ४ ॥
अशी सप्तद्वीप[10] क्षितिवरि मधें त्यांत मिरवे ।
वरी जंबुद्वीपें क्षिति नवचि ते भाग बरवे ॥
तयामध्यें मेरू तळिंहुनि हि जो रुंद वरता ।
उभा [11]गांवें लक्षप्रमित म्हणती वेदें[12] पुरता ॥ ५ ॥

ओव्या—मेरूस दक्षिण दिशे । निषधनाम पर्वत असे ॥
नीलाद्रि उत्तरे वसे । माल्यवान पश्चिमेसी ॥ ६ ॥
पूर्वेसी गंधमादन । समुद्र पर्यंत या पासून ॥
भूमी भद्राश्व म्हणून । म्हणवी खंड ॥ ७ ॥
पश्चिमे माल्यवान् पर्वत । त्या पासून समुद्रपर्यंत ॥
केतुमाल म्हणोनी विख्यात । तिसरें खंड ॥ ८ ॥
पूर्वपश्चिम समुद्रवरी । तीन खंडें या परी ॥
इलावृत्त चहूंकडे चारी । सीमा-पर्वत ॥ ९ ॥
त्यास दक्षिणेस निषध-गिरी । पूर्वपश्चिम समुद्रवरी ॥
दक्षिणे जातां आडवा परी । पूर्व पश्चिम तो नीट ॥ १० ॥

---

१. हेम=सोनें. २ नग=दागिना. ३ वंचला=फसला. ४ तरंग=लाट. ५ अब्ज=कमल. ६ कर्णिका=मधला भाग. ७ द्वीप=बेट. ८ वारिराशी=समुद्र. ९ अर्वाचीन शोधान्वयें पृथ्वीचा व्यास ८००० मैल ह्मणजे ८०० योजनें, परीघ २५००० मैल ह्म० २५०० योजनें, व क्षेत्रफळ २०,००,००,००० कोटी मैल ह्मणजे २,००,००,००० दोन कोटि योजनें आहे. १० सप्तद्वीपें=जंबूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलीश्चापरोद्विज । कुशः क्रौंच स्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ १ ॥ (विष्णुपुराण). ११. गांव=योजन १२ वेद=चार.

त्यास ही दक्षिण दिशे । हेमकूटें[13] पर्वत असे ॥
या दोहींमध्यें खंड वसे । हरिवर्ष म्हणूनी ॥ ११ ॥
हेमकूट पुढें पर्वत । दक्षिणेस उभय सिंधू पर्यंत ॥
या दोंगिरींमध्यें विख्यात । किंपुरुष खंड ॥ १२ ॥
हिमाचल दक्षिण दिशे । समुद्रवरी पृथ्वी असे ॥
तिथें हें भरत-खंड वसे । कर्मभूमी ॥ १३ ॥
एवं पूर्वपश्चिम दोन्ही । मध्यें एक दक्षिण तिन्ही ॥
मेरू भोंवतीं खंडें नेमूनी । सांगितलीं साहा च ॥ १४ ॥
आतां मेरू भोंवतें इलावृत्त । त्यास उत्तरे नीलपर्वत ॥
त्या ही पुढें नामें श्वेत । गिरी आडवा उत्तरे ॥ १५ ॥
या दों पर्वतांभीतरीं । पूर्वपश्चिम समुद्र वरी ॥
रम्यक् खंड तया [14] वैखरी । बोले मुनीची ॥ १६ ॥
यास ही उत्तर दिशे । शृंगवान् पर्वत तैसाच असे ॥
तेथ पर्यंत वसे । हिरण्यमय खंड ॥ १७ ॥
तेथून उत्तरे समुद्र वरी । उत्तर-कुरु-खंड या परी ॥
एवं नवखंड कूसरी । जंबुद्वीपाची ॥ १८ ॥

श्लोक—मधें मेरु त्या भोंवति भू अखंड । गिरी चौंत दावी इलावृत्त खंड ॥
तया मध्यखंडास जे पूर्व भागीं । तया नाम भद्राश्व पृथ्वी विभागीं ॥ १९ ॥
इलावृताहूनि हि पूर्व भागीं । तें खंड भद्राश्व धराविभागीं ॥
जें पश्चिमे तें तरि केतुमाला । या दोंस ही सागर-युग्म-माळा ॥ २० ॥

घनाक्षरी-लोक आतल वितळ । तया तळीं ही सुतळ ॥
तळातळ महातळ । एक एका खालते ॥ १ ॥
तया खालें रसातळ । तया खालें ही पाताळ ॥
तया तळीं महा [15] व्याळ । व्यास-वाणी बोलते ॥ २ ॥
भूमीवरी भुवर्लोक । स्वर्गीवरी महर्लोक ॥
जन-तप-सत्य-लोक । एक एका वरते ॥ ३ ॥
ब्रह्मांड हें विवरण । वरी वरी आवरण ॥
पुढें वामन-चरण । सत्व तेंची उरतें ॥ ४ ॥ २१
कोटि योजन पन्नास । अंड कोटीचा विन्यास ॥
सांगितलासे धन्यास । राजयासी श्रीशुकें ॥ १ ॥

---

१३ कुट=शिखर. १४ वैखरी=वाणी. १५ व्याळ=शेष.

मध्यें भूगोलाचें स्थळ । मेरु[16] सोन्याचा अढळ ॥
तया भोंवतें अचळ । असंख्यात कौतुकें ॥ २ ॥
कार्णिका सहस्र-दळीं । तसा मेरू भूमंडळीं ॥
जैशा केशराच्या वळी । हेमगिरी-शतकें ॥ ३ ॥
मेरू भोंवतें भूतळ । जैसें वर्तुळ कमळ ॥
जंबुद्वीप तें केवळ । लांब रुंद तितुकें ॥ ४ ॥ २२
लक्ष योजनें विशाळ । मेरू सोन्याचा सुढाळ ॥
जंबुद्वीप भूमी माळ । भोंवती त्या पर्वत ॥ १ ॥
सोळा सहस्र योजन मेरू । भूमींत निमग्न जैसें धत्तुरू[17]
सुमन रुंद जों जों वरू । .. .. ॥ २ ॥
तया भोंवती ते धरा । तो ची जंबुद्वीप खरा ॥
लांबी रुंदीनें जो बारा । लक्ष गांव पुरता ॥ ३
तया वेष्टण कंकण । सिंधु नामें जो लवण ॥
स्वयें वर्तुळ आपण । लक्ष गांव पुरता ॥ ४ ॥ २३
जंबुद्वीप हा अखंड । नद्या पर्वत उदंड ॥
त्या ही मध्यें नव खंड भूमंडळ वर्णिती ॥ १
मध्यें मेरू हा पर्वत । तेथें खंड इलावृत्त ॥
दोन्ही समुद्र पर्यंत । दोन्हीकडे असती ॥ २
तीन खंडें दक्षिणेस । तीन खंडें उत्तरेस ॥
शेवटील दोन्ही जैशा । धुनुष्याच्या आकृती ॥ ३
सिंधू उत्तर दक्षिण । दोन्ही धनुष्य लक्षण ॥
सीमा पर्वतांचे गण । दोहीं अंतीं ये रिती ॥ ४ ॥ २४
सिंधु नामें जो लवण । पूर्व पाश्चिम दक्षिण ॥
हिमाचल तो आपण । गिरिराज उत्तरे ॥ १ ॥
तें हें भरताचें खंड[18] । पुण्य सद्गति उदंड ॥
येथें पापी लंड भंड । ते ची नरकी खरे ॥ २
एथें करिती जे पाप । तयां नरकीं संताप ॥
जो जो पुण्याचा प्रताप । तो तो लोक ही बरे ॥ ३

---

१६ मेरु—भास्कराचार्यादि ज्योतिषी पृथ्वीच्या आंसाला मेरु ह्मणतात. १७. धतुरु=धोतऱ्याचें फूल. १८ भरतखंडाच्या सीमा लघु आर्य सिद्धांतांत एथल्या प्रमाणेंच वर्णिल्या आहेत:—सागर-हिमगिरिमध्ये चापाकारं हि भारतंवर्षम.

एथील ची पुण्यफळ । द्वीपें खंडें हें सकळ ॥
स्वर्ग अतळ वितळ । तेथूनी च हे सारे ॥ ४ ॥ २५

चित्त-शुद्धीनें चिद्भक्ति । हरिभक्तीनें विरक्ती ॥
भक्ति-विरक्तीनें मुक्ती । ऐशीं शास्त्रें बोलती ॥ १ ॥
पाकें[19] ज्ञानाचा न ज्यास । सत्य लोकीं तया वास ॥
तेथें करूनी अभ्यास । अंतीं मोक्ष पावती ॥ २
मोक्ष अन्यत्र ही परी । तेथें ज्ञान होय जरी ॥
मोक्ष-प्रदत्व ही तरी । यात्र खंडीं साधितो ॥ ३
ज्ञानें वीण चित्तशुद्धी । तेणें जन्मांतरीं सिद्धी ॥
आत्मतत्व ज्ञान-बुद्धी । या च भूमी वरितो ॥ ४ ॥ २६

लक्ष योजनें समुद्र । खोल तितका च रुंद ॥
लंकादिक दुर्गवृंदें[20] । त्याचि मध्यें वर्णिती ॥ १ ॥
पुढें द्वीप नामें लक्ष । तेथें प्लक्षनामें लक्ष ॥
रुंदीनें तो दोन लक्ष । लांब कवणाकृती ॥ २
रस उंसाचा केवळ । तैसें सागराचें जळ ॥
त्यानें द्वीप तें केवळ । वेष्टिलें हो बोलती ॥ ३
पुढें शाल्मली म्हणून । वृक्ष नामेंची करून ॥
द्वीप तयाचें वेष्टन । मद्य-सागर असे ॥ ४ ॥ २७

त्या ही पुढें कुशद्वीप । कुशस्तंभ जेंवि दीप ॥
ऐसें तेज तो अधीप । जाणों द्वीपांचा दिसे ॥ १
घृत-सिंधूचें वेष्टण । त्याही पुढें विचक्षण ॥
क्रौंच द्वीपाचें लक्षण । बोलताति हो असें ॥ २
ज्यांत क्रौंच डोंगर । घेरा क्षीराचा सागर ॥
जया क्षीराब्धींत वर । त्याचे कन्येचा असे ॥ ३
क्षीरनिधीपुढें धाम । शाकद्वीप त्याचें नाम ॥
शाकवृक्ष अभिराम । त्याचें नाम त्या प्रती ॥ ४ ॥ २८

त्या ही भोंवता तो अब्धी । त्याचें पाणी जाणों दधी ॥
पुढें द्वीप तें अवधी । सातवें हें बोलती ॥ १
तया वेष्टण जें जळ । गोड सिंधूचें केवळ ॥
त्या ही पुढें तो अचळ । लोकालोक येरीतो ॥ २

---

१९ पाक=परिणाम, फळ. २० वृंद=समूह.

अनुक्रमणिका

कीं ज्या [21] भीतरी हे लोक । जया बाहेरी आलोकें[22] ॥
सूर्यचंद्र अवलोक[23] । जयापुढें नसती ॥ ३
ब्रह्मांडाचा मध्य भाग । भूमी त्याचा हा विभाग ॥
जिला शिरीं शेष नाग । अहर्निशीं वाहातो ॥ ४ ॥ २९
वरी वरी सत्य लोक । ब्रम्ह-पद जें विशोक ॥
लेखितां तें सत्यलोक । कटाहा[24] ची राहतो ॥ १ ॥
अंड-कटाहाचें दळ । कोश दशगुण जळ ॥
दशगुण ची अनळ । वायुपुढें वहातसे ॥ २ ॥
नभ अहं महत्तत्व । दशा दशगुणकत्व ॥
साक्षी पुढे निर्गुणत्व । वामन हें पाहातो ॥ ३ ॥ ३०

समाप्त.

रसना[25]-स्तुति.

सवाया.

पांडव-भाग्य सहस्रमुखास[26] हि वाच्य नव्हे न धरे अनुमाना
जें महा थोर पितामहँ[27]-वैभव त्याहुनि ही अति उत्तम माना ॥
कोटि चतुर्दश निर्मुनियां विधि पात्र न ज्या पुरुषोत्तम-माना ।
तो हरि भाइ रे भाइ म्हणोनि थापटि पार्थ-तुरंगमें[28] माना ॥ १ ॥
हे रसने तुज वीनवितों कर जोडुनि एक विनंति करीं ।
सर्व अमान्य जगत्रय दुर्गुण काढुनि होउं नको अखरी ॥
मौन्य-रूपें क्रमुं काळ कसा म्हणसी तरि निश्चळ ध्यान धरीं ।
श्रीशिव शंभु दयार्णव केशव माधव कृष्ण मुकुंद हरी ॥ २ ॥
हे रसने तुज सांगितलें हित काज हरि-स्मरण शिकावें ।
श्रोत्र-युगीं श्रवणादि करूनि कथामृत-सार मनांत धरावें ॥
हस्तकिं पूजन मस्तकिं वंदन नेत्रिं विलोकुन रूप भरावें ।
ईश्वर हे समबुद्धि निरक्षुनि मानुं नको मग आपपरावें ॥ ३ ॥

समाप्त.

---

२१ भीतरी=आंत. २२ आलोक=प्रकाश. २३ अवलोक=पहाणें. २४ कटाह=कढई. २५ रसना=जीभ. २६ सहस्रमुख=शेष. २७ पितामह=ब्रह्मा, भीष्म. २८ तुरंगम=घोडे.

कंस-वध.

घनाक्षरी.

बजाहुनी ही अभंग । मल्लां वाटला श्रीरंग ॥
नरां नरनाथ रंग । भूमी येतां वाटला ॥ १ ॥
वाटे नारींसी मदन । नंदादिकांसी स्वजन ॥
दुष्ट रायांसी शासन । धाकें ऊर फाटला ॥ २ ॥
मायबापां तान्हें बाळ । भयें कंसा वाटे काळ ॥
मूढां वाटे फ़टकाळ । शोकें कंठ दाटला ॥ ३ ॥
स्वात्म योगियां स्वरूप । यादवांसी विष्णु-रूप ॥
दृष्टी देखतां अरूप । दुःखसिंधु आटला ॥ ४ ॥ १ ॥

संगें गडी बळीराम । रंगा येता मेघश्याम ॥
कुवलयापीड नाम । द्वारीं गज देखिला ॥ १ ॥
पीतांबरें कसी कास । शिरीं बांधी अलकांसे[29] ॥
दावी वीरकौतुकास । वीर-रसें रेखिला ॥ २ ॥
कृष्ण उचलुनी हात । म्हणे अरेरे महात ॥
जाणें रायाचे गृहांत । वाट सोडीं वहिलीं[30] ॥ ३ ॥
नाहीं तरी हा वारण[31] । तुज सहीत मरण ॥
पावेल हा अजी रण-रंगीं जय पाहिला ॥ ४ ॥ २ ॥

सोंडेचा सांखळदंड । उचलुनी शुंडा दंड ॥
कुवलयापीड चंड । वेगें करी[32] लोटला ॥ १ ॥
शृंखळा ते खळखळ । वाजे लोहाचे निःखळ ॥
यमें कवळीला खळ । खुळगासा[33] उठिला ॥ २ ॥
घंटा जड मण मण । वाजताती घण घण ॥
मक्षिकांची खण खण । मध्यें जेव्हां धांविला ॥ ३ ॥
ऐसा करी हरी हरी । संहारी हो हरी हरी ॥
केशरी[34] हो कोण सरी । श्रीहरी चपळ पावला ॥ ४ ॥ ३ ॥

सोंडेचा सांखळ-दंड । चुकवूनी भुजदंड ॥
हाणे हस्तीसी प्रचंड । निघे चहूं चरणीं ॥ १ ॥

---

२९. अलक=केस. ३० वहिला=तत्काळ. ३१ वारण=हत्ती. ३२ करी=हत्ती. ३३ खुळगा=रेडा. ३४ केसरी=सिंह.

पुच्छीं धरी गिरीधरें[३५] । मार्गे ओढी फरफर ॥
हत्ती हगे भर भर । चित्रितें[३६] करणी ॥ २ ॥
पुढें येऊनी अनंत । कुवलयापीड दंत ॥
चुकवितात अत्यंत । धासती हो धरणी ॥ ३ ॥
ऐसा मारूनी द्विरदें[३७] । उपडूनी दोन्ही रदें[३८] ॥
शोणितें[३९] वरद । रंगला हो त्या रणीं ॥ ४ ॥ †

समाप्त.

ब्रह्मबोध. *

शुक म्हणत नृपाळा आयकें कर्णवापी ।
भरुनि रस निघे जो तो चि आकर्ण वा पी ॥
जग गुरु परमात्मा जो चिदानंद सारे ।
लव गुण कथिल्यानें त्यांत आनंद सारे ॥ १ ॥
करुनि सावध चित हृदंबुजीं । श्रवण तूं करिं सौख्यदयांबु जी ॥
जग भवांत भुजंगमें[४०] भासतो । मग दिसे हरि रज्जु चि भास तो ॥ २ ॥
ऋषि समस्त मुखीं हरि दुंदुभी । पुसत त्यास चि आनक दुंदुभी[४१] ॥
तुम्हि समस्त समाधि-सुखीं हरी । स्तवितसां भव भ्रांतिक जो हरी ॥ ३ ॥
तुम्ही ब्रह्म ध्यातां निजानंदरूपी । समाधिस्त होऊनियां चित्स्वरूपीं ॥
असे ब्रह्म तें काय कोठें वसे जें । मम ज्ञान कीं चंद्र आमावसे जे ॥४॥
म्हणे मी अज्ञानी मज निबिड अंधार रजनीं
जनीं ब्रह्मातें या न कळत असे काळ भजनीं ।
तुम्हां सर्वज्ञांतें म्हणुनि पुसतों सत्व हृदया
दयाळुत्वें ब्रह्मार्पण कथन सांगा स्वहृदया ॥ ५ ॥
स्तवितसे **वसुदेव** कृतांजली । करुनि वंदन लोचन सज्जळीं ॥
नयनिं घालुनि ब्रह्म निरंजना । तुम्हि समस्त करा नयनांजना ॥ ६ ॥
या शून्य गेह हृदयीं दिप ऊजळाया ।
मोहांधकार भव लोचनिं काजळा या ॥

---

† हें प्रकरण अपुरतेंच आमच्याकडे आलें होतें.

* हें प्रकरण वामनाचें ह्मणून आम्हांकडे आलें परंतु याचे शेवटचे श्लोकांत " नरहरी " असें नांव आहे यावरुन हें वामनी नसावेंसें वाटतें. भाषाही वामनी भाषेहून अधिक खडबडीत आहे.

३५ गिरिधर=कृष्ण. ३६ चित्रित=चमत्कारिक. ३७ द्विरद=हत्ती. ३८ रद=दांत. ३९ शोणित=रक्त. ४०. भुजग=सर्प. ४१ आनकदुंदुभी=वसुदेव.

वाटे प्रकाशकर तूंच तुम्हांविना ही
चिद्रूप दीप उजळीं सम अन्य नाहीं ॥ ७ ॥
ऐकोनिगां मुनिवरें वसुदेव वाणी[४२] । जो ब्रह्म सेवीनि नसे स्वसुखामि वाणी[४३] ॥
ते बोलती तव गृहीं हरि ब्रह्म आहे । ऐसें असोनि तुज कां भवबंध आहे ॥ ८ ॥
तूझी प्रिया गुण वधू सति **देवकी** जे । गर्भांत ब्रह्मरूप वसति [?] देव कीजे ॥
तें प्राप्त ब्रह्म तुजला वसुदेव कीजे । लौकीक वृत्ति तपिनां वसुदेव कीजे ॥ ९ ॥
ज्ञानांजनें करूनियां वसु ब्रह्म पाहे । जें शोधितां तव गृहींच करी कृपा हे ॥
त्या निर्गुणा गुणमयी जन आंत राया । राहे स्नुषा म्हणाति ते हरि दुस्तराया ॥१०॥
सकळ व्यापुनियां सचराचरीं । अननरे जयि ब्रह्म चराचरीं ॥
भुजग हे जग सर्व विती सती । तव गृहीं तनुज रुक्मिणि दीसती ॥ ११ ॥
हरी रुक्म[४४] विश्वीं अळंकार सारे । हरी रुक्म हें रुक्मिणि हार सारे ॥
हरि ब्रह्म माया घटीं बिंब राजे । तदंशें जिणें निर्मिले देवराजे ॥ १२ ॥
जमें चिदानंदरूप साचें । जें देवकीच्या उदरांत साचे ॥
सर्वस्व आम्ही भजतां तयातें । तें तारितें पाप-भवानगातें ॥ १३ ॥
ते सर्व सांगाति तया वसुदेव राया । कीं ब्रह्म निर्मित असे तुझिया घरा या ॥
ध्यानस्थ जे गुण कथूं तव नंदनाचे । जो गोकुळीं हरिस घेउनि नंद नाचे ॥१४॥
हा सर्व रज्जु भुजगा स्थिर जंगमाचा । जो गर्व नाशित जळांत भुजंगमाचा ॥
तो हें खरें जग समस्त तरंग सारें । या कारणें हरिगुणामृति रंग सारें ॥ १५ ॥
ऋषि-मुखीं निघतां अशि वैखरी[४५] । यदुवरा गमली कथिनी खरी ॥
करुनि वंदन सत्वर तो निघे । हरिगुणामृत नाम निघोनि घे ॥ १६ ॥
तदुपरि वसुदेवें येउनीयां घरातें । हरिस सदय भावें हें पुसे आग्रहातें ॥
सगुण रूप तुझें हें वाटसी ब्रह्म सारें । मम शिशु वदताती वृद्ध आबाल सारे ॥१७॥
ऋषीं तें मी प्रार्थीं तुम्हि सतत ब्रम्हात्मभजनीं ।
जनीं या राहोनी नलिनि दल भावें चि विजनी[४६] ॥
हरि ध्यातां ब्रम्हा त्यजुनि भववार्तांसि सकळां ।
कळा चिद्रूपाची मज हि तुम्हि सांगा अविकळा ॥ १८ ॥
ते सांगती मजप्रती सदनात्मभावी । कीं कृष्ण पुत्र असतां पडसी अभावीं ॥
ऐसें असोनि वद कां तुज मोह जाची । हे ब्रम्हमूर्ति असतां उदरीं अजाचीं ॥ १९ ॥
जें ब्रम्ह सर्वांतरिं आरसा रे । न सेवित प्रकृति आरसा रे ॥
लिंबे तयाच्या पद-सारसा रे । सेवीति त्या तुच्छ हि सार सारें ॥ २० ॥

४२ वाणी=भाषण. ४३ वाणी=कमताई. ४४ रुक्म=सोनें. ४५ वैखरी=वाणी. ४६ विजनी=एकांती.

ती शोभली फार महानदी सती जीच्या पुढें योग ल्हान दीसती ॥
चित्तीं म्हणें जे करितील मज्जनें[22] ते अन्यपापें हरितील मज्जनें[23] ॥ १९ ॥
असी कृष्णादेवी निजतनुभवा विश्वसुहिता ॥
दिली कृष्णें तीतें शतधृति[24] म्हणे हे स्वदुहिता ॥
तयाचा जो लोकप्रियहित मिळाला सुरस त्या ॥
बहु प्रेमें सर्वा करिति नुति[25] पूजा सुरसत्या[26] ॥ २० ॥
भाग्येंकरूनि भव्याची[27] ॥ मावली पावली मग ॥
ब्रम्हा रची श्रीहरिच्या ॥ उक्तिनें युक्तिनें जग ॥ २१ ॥
आर्या–जगदघहरें सुतीर्थें रचिलीं या निर्मिल्या जगीं विधिनें ॥
त्यावरि भूवरि कृष्णा तीर्था बा आणिली दयानिधिनें ॥ २२ ॥
जैसी सुरभि स्वर्गी विविधविषयभुक्तिदान दीनां दे ॥
या भूतळीं तदधिका हे कृष्णा मुक्तिदा नदी नांदे ॥ २३ ॥
इति श्रीकृष्णामाहात्म्ये द्वितीयोध्यायः

अध्याय तिसरा.

श्लोक–जगत्पूज्या कृष्णा परम गुरुची मूर्ति सुसती ॥
तिच्या माहात्म्यातें मुनि नमुनियां पाय पुसती ॥
कृपावर्षे ज्याच्या भय तिळ न संसारदव दे ॥
महात्मा तो ऐसें करुनि करुणा नारद वदे ॥ १ ॥
या प्रश्नें तुमची मोठी ॥ माझी ही धन्यता पहा ॥
म्हणतील भवत्ताप ॥ हा नसे अन्य ताप हा ॥ २ ॥
आर्या–श्री कृष्णामाहात्म्यश्रवणेच्छा जेधवां मनीं झाली ॥
आली तुमच्या हस्तीं मुक्ति प्रेमें जसी प्रिया आली[28] ॥ ३ ॥
जेथें श्रीकृष्णेचें माहात्म्य श्रवण तो चि वरदेशें[29] ॥
सर्व मनोरथ पुरवी नुरवी कळिविघ्न विष्णु वरदेशें[30] ॥ ४ ॥
कृष्णेच्या भक्ताचा कोणाहि पुढें न हात पसरेल ॥
त्या परम सभाग्याचें कल्पांतीं हि न महातप सरेल ॥ ५ ॥
श्लोक–पक्षांचा ध्वनि ऐकतां चि हृदयीं जे पक्षिपाळा[31] अहि[32] ॥

---

२२ मज्जन=स्नान. २३ मज्जन=मत्+जन (माझे जन=भक्त.) २४ शतधृति=इंद्र. २५ नुति=स्तुति. २६ सुरसत्या=देवांगना. २७ भव्य=कल्याण. २८ आली=सखी. २९ वर-देश=श्रेष्ठ प्रांत. ३० वरदेश=वरद+ईश (वर देणाऱ्यांत श्रेष्ठ). ३१ पक्षिपाळ=गरुड. ३२ अहि=सर्प.

भीती त्यांसि लपावया स्थळ बिळीं देती दयार्द्रा मही ॥
कृष्णेच्या सुयशासि कांपति अघें दे त्यां न थारा ख ही ॥
तीं जींत प्रभु चित्रगुप्त लिखितें ती होय दग्धा वही ॥ ६ ॥
आर्या–महिमा कृष्णेचा जो याचें कलिदलन नाम या गातें ॥
जे जन होती योगा जैसे तैसे चि धाम यागातें ॥ ७ ॥
श्लोक–मंदरीं पुसिलें स्कंदें ॥ कृष्णामाहात्म्य आदरें ॥
त्यातें जगल्लताकंदें ॥ कथिलें त्या उमावरें ॥ ८ ॥
आर्या–रोमांचिततनु होउनि यच्छ्रवणीं निश्चळा उमा राहे ॥
कृष्णाकीर्ति परिसिली म्यां नमुनि प्रभु सुता कुमारा हे ॥ ९ ॥
या माहात्म्यश्रवणा शुचि सज्जन शैव भागवत मात्र ॥
पात्र प्रसिद्ध ज्यांचें सात्विक भावासि होय गृह गात्रें[33] ॥ १० ॥
श्लोक–कृष्णातटीं जे वश योगयाग या कधीं तशांतें न म्हणेचि या गया ॥
सर्वां ऋणां पासुनि जीव सोडवी न मागती प्रत्युत[34] हात जोडवी ॥ ११ ॥
ब्रह्मा विष्णु महेश्वर प्रभु कलिप्रारंभ होतां क्रिया ॥
व्हाया सत्फलदा सुपुण्यनिधि या भूच्या कराया प्रिया ॥
कृष्णा घेउनि आदरें उतरले आनंद अर्पावया ॥
विश्वातें विपुलें महामृतरसें तप्तांसि तर्पावया ॥ १२ ॥
आर्या–ब्रह्मादि देव भूवरी अवलोकिते सुप्रदेश जों आले ॥
तों ते तपस्विवर्या सत्पुरुषातें विलोकिते झाले ॥ १३ ॥
त्या पुरुषातें पुसती ते सुर तूं कोण वांछिसी काय ॥
घे इष्ट शिष्टवर्या बहु कृश झाला तपःश्रमें काय ॥ १४ ॥
किमपि अदेय नसे या कृष्णेच्या आगमोत्सवामाजी ॥
मा जीभ न बोले ती श्रेष्टा पुरवील अर्थिकामा जी ॥ १५ ॥
श्लोक–हें ऐकतां तापस फार हर्षे ॥ प्रेमाश्रुधारा घनसा चि वर्षे ॥
वंदी स्तवी जोडुनि अंजलीला ॥ वर्णी प्रभूच्या पदकंज[35]लीला ॥ १६ ॥
आर्या–प्रभुहो तप करितों कीं न बुडोत कलींत जीव सर्व तमीं[36] ॥
आलों शरण तुम्हांतें जोडुनियां हस्त सह्य पर्वत मीं ॥ १७ ॥
झालां प्रसन्न तरि द्या वर हा माझी च हे असो कन्या ॥
कृष्णानदी प्रवर्तो मजपासुनि यश असें नसो अन्या ॥ १८ ॥
श्लोक–करितों प्राप्त व्हाया मी ॥ पुण्यता धन्यता पसा ॥
द्या कृष्णा हे मुक्ति जैसी ॥ देतसां अन्य तापसां ॥ १९ ॥

---

३३ गात्र=शरीर. ३४ प्रत्युत=उलट. ३५ कंज=कमळ. ३६ तम=पाप.

अनुक्रमणिका

श्लोक--असा नमुनि मागतां सुवर उद्धराया जना ॥
तदुक्त रुचलें बहु त्रिभुवनेश्वरांच्या मना ॥
प्रसन्नमति पाहती सकळ देव कृष्णानना ॥
जसे तृषित चातक प्रियकरा उदारा घना ॥ २० ॥
म्हणे कृष्णा सह्या असासि शुचि धर्मा नत नयाँ[37] ॥
तुझी होऊं मीं कां सकळजनशर्मा[38] न तनया ॥
मिळाली ती कन्या जसि भुवनमाता हिमनगा[39] ॥
तुला मी या नात्यां परम वश माझें हि मन गा ॥ २१ ॥
आर्या--सह्या मी जेंवि तुझ्या होतिल बहु मदनुजा नद्या कन्या ॥
अन्या वाढावितिल यश करितिल तुजला हि धन्य त्या धन्या ॥ २२ ॥
मी सह्यसुता होत्यें सुरमुनि हो सह्यजा म्हणा मातें ॥
यासि सुखें करिन शिवा करित असें जासि तया प्रणामातें ॥ २३ ॥
श्लोक--या वात्सल्यें सर्व देव-संघ विस्मय पावला ॥
म्हणे कृष्णे तुझा जो या कृष्णाचा तोचि पावला ॥ २४ ॥
भक्तवत्सलता नित्य प्रभुहृत्सारसा जसी ॥
कृष्णे तुझा हि सेवी या सद्गुणें फार साजसी ॥ २५ ॥
आर्या- सह्य प्रमुदित होउनि कृष्णेसि म्हणे महाप्रसाद असें ॥
गौरीप्रसादभाजन जेंवि हिमाचल तसा चि मीं हि असें ॥ २६ ॥
कृष्णे सह कृष्णातें ब्रह्मादिसुरां समेत घेऊन ॥
सह्य स्वपदा गेला तच्चरणावरि शिरोब्जें[40] ठेवून ॥ २७ ॥
सह्याचळीं मिळाले वसुरुद्रादित्य सर्व नाकर्षि[41] ॥
राजर्षि महर्षि सकळ तो कृष्णोत्सव तयांसि आकर्षी ॥ २८ ॥
गंधर्व यक्ष किंनर विद्याधर सिद्ध साध्य आशापें[42] ॥
यांला तो उत्सव हित मलिन कलिनरक तयांस हा शाप ॥ २९ ॥
ते अलि तो पद्माकर[43] ते पिक[44] तो वृक्षराज आंबा हो ॥
कृष्णोत्सव कल्पद्रुम त्या अर्थिजनां यशें न कां बाहो ॥ ३० ॥
पूजी फळपुष्पादि द्रव्यें भव्यें तयांसि नगें[45] सह्य ॥
स्वक्षय तो महें[46] कळतां होइल कैसा कळीस मग सह्य ॥ ३१ ॥
ऋषि पितर देव म्हणती झालेचि कृतार्थ सर्व नर कास ॥
कृष्णेची धरुनि खळा कलिस तमा त्यजिल गर्व नरकास ॥ ३२ ॥

---

३७ नय=न्याय. ३८ शर्म=सुख. ३९ हिमनग=हिमालय. ४० अब्ज=कमळ. ४१ नाकर्षी=देवर्षी. ४२ आशाप=दिग्पति. ४३ आकर=खाण. ४४ पिक=कोकिळ. ४५ नग=पर्वत. ४६ मह=उत्सव.

कृष्णेंत करुनि तर्पण आम्हांला परम तृप्ति भव्याहीं ॥
कव्याहीं[47] देतिल नर कर्मीं आदर धरुनि हव्याहीं[48] ॥ ३३ ॥
कृष्णेंत जलांजलि जरि आम्हांस मिळेल सौख्य अर्पावें ॥
तरि काय हो स्वधेनें[49] काय सुधेनें हि अधिक तर्पावें ॥ ३४ ॥
न्हाईल ज्या दिशेप्रति होईल चि ती अलंकृता पूता ॥
अमृतफळ मिळाल्यावरि रसिक जन पुसेल कोण हो तूतां[50] ॥ ३५ ॥
ते चि सुभाग्य जन जगीं तेचि शुभोदय समस्त वर देश ॥
तीं च सुपुण्य क्षेत्रें जेथें कृष्णाप्रवाह वरदेश ॥ ३६ ॥
विस्तार स्वर्गाचा होइल संकोच नरकवर्गाचा ॥
ईचा प्रवाह जैसा सर्वार्थप्रद मुहूर्त गर्गाचा ॥ ३७ ॥
स्वर्गाची निःश्रेणी[51] कृष्णा भाग्यें नरांसि सांपडली ॥
कळि जरि तम तो गमतो केवळ जड यासि भूल कां पडली ॥ ३८ ॥
श्लोक--कृष्णातीरीं जंगमत्वें वसावें ॥ किंवा भाग्यें स्थाणुभावें असावें ॥
वर्षे शीतें कष्टतां आतपानें ॥ आहे मोठी धन्यता वातपानें ॥ ३९ ॥
बोलिले अमर या परि सारे ॥ त्यां म्हणे हरि हि या परिसा रे ॥
दीसतो परि लहान गमो हा ॥ न स्वयें हरिल हा नग मोहा ॥ ४० ॥
आर्या--वसतों ह्या सह्यशिरीं श्वेताश्वत्थस्वरूप मी सुगम ॥
कृष्णेचा मत्पादापासुनि होइल महायशा उगम ॥ ४१ ॥
श्लोक--अश्वत्थरूप प्रभु होय धारा ॥ कृष्णा हि तन्मूलज तोयधारा ॥
त्या सर्व देवद्विजमंडळीला ॥ श्रीविष्णूची ती करि थंड लीला ॥ ४२ ॥
आर्या--सुरमुनि जयजय वदती पुष्पांच्या वर्षती सरीं घनसे ॥
गंधर्वगीति निपुणा परि द्याया हर्ष तीस रीघ नसे ॥ ४३ ॥
गावूनि हरिहरांचीं मधुरें त्रिजगन्मनोहरें कृत्यें ॥
करित्या झाल्या हर्षें त्या परम महीं[52] वराप्सरा[53] नृत्यें ॥ ४४ ॥
अघ हरित जग प्रमुदित करित तनु[54] हि ती महा नदी पसरे ॥
निबिडतम[55]तमःप्रशमीं[56] न च मागें जरि लहान दीप सरे ॥ ४५ ॥
श्लोक--पुढें झाला हर्षें नरसहित नारायणमुनी ॥
तयामागें चाले त्वरित गति कृष्णा सुरधुनी[57] ॥

४७ कव्य=पितरांस दिलेलें. ४८ हव्य=देवांस दिलेलें. ४९ स्वधा=अग्निची दुसरी बायको. ५० तूत=फल विशेष. ५१ निःश्रेणी=निसणी (शिडी). ५२ मह=उत्सव. ५३ वर=श्रेष्ठ. ५४ तनु=लहान. ५५ निबिडतम=अति गाढ. ५६ प्रशम=नाश. ५७ धुनी=नदी.

प्रतापें पूर्वेचीं हरित [58]दुरितें पुण्यें[59]सलिलीं ॥
सुखें गेली झाली बहुत हृदयीं भीति कलिला ॥ ४६ ॥
सर्वांसि दे सुकृततेज नदी पिके तें ॥
त्या सोडिती क्षण न ते जन दीपिकेतें ॥
जी देउनि स्वसहवास वदे वसा रे ॥
माझ्या तटीं च सह[61]वासव देव सारे ॥ ४७ ॥
आर्या—सर्वदुरिततापघ्नी पुण्या ऋग्वेदसंहिता आहे ॥
अतिपुण्यें तींत जसीं सूक्तें येथें हि बुध असें पाहे ॥ ४८ ॥
कृष्णा पुण्या तीर्थें अतिपुण्यें वर्तती इच्या पोटीं ॥
त्यांचें सेवन करितां भस्म चि होतात पातकें मोठीं ॥ ४९ ॥
सह्या पासुनि सागरसंगमपर्यंत विप्र हो असती ॥
तीर्थें अतिपुण्यें या कृष्णेच्या आश्रयें सुखें वसती ॥ ५० ॥
या कृष्णामाहात्म्यश्रवणें जळतात सर्व ही दोष ॥
रोष न कळिकाळाचा चाले श्रीविष्णु पावतो तोष ॥ ५१ ॥

इति कृष्णामाहात्म्ये तृतियोऽध्यायः

अध्याय चवथा.

आर्या—देवर्षि म्हणे मुनिहो जेथें यमनियमरक्षणा जपला ॥
पूर्वी भगवान्ब्रह्मा साधाया आत्मसिद्धिला तपला ॥ १ ॥
तो ब्रह्मगिरि द्विज हो सह्याच्या उत्तरेकडे शृंगीं ॥
जो स्वाश्रितीं सुवत्सल पद्माकर जेंवि सर्वदा भृंगीं ॥ २ ॥
त्याच्या दक्षिणभागीं जेथें द्रवले समस्त ही वेद ॥
तो वेदगिरि जयाचें दर्शन तत्काळ वारितें खेद ॥ ३ ॥
या दोघांच्या मध्यें आहे सत्तीर्थ आमलक नामें ॥
मुक्त चि केले स्वाश्रित अगणित या पुण्यसिद्धिच्या धामें ॥ ४ ॥
दिव्य जनांला चि दिसे ज्या स्थानीं दिव्यमूर्ति आम[62]लकी ॥
ज्याच्या स्नानें पानें करुनि म्हणे हाय न प्रजा म[63]ळकी ॥ ५ ॥
आमलकीतरुमूळापासूनि प्रकट जाहली वेणा ॥
जीची कीर्ति कळीला सिंहाची गर्जना जसी ए[64]णा ॥ ६ ॥

---

५८ दुरित=पाप. ५९ पुण्य=पवित्र. ६० सलिल=पाणी. ६१ वासव=इंद्र. ६२ आमलकी=आंवळीचें झाड. ६३ मळकी=पापी. ६४ एण=हरिण.

वेणेचा कृष्णेसीं योग महासिद्धिहेतु सन्मुनि हो ॥
बुध म्हणति कृष्णवेणा तद्दर्शन कलियुगांत जन्मुनि हो ॥ ७ ॥
कवि म्हणति कृष्णवेणा हें अंतीं नाम यो जिभे घोकीं ॥
लोकीं श्रेष्ठीं स्थापी कोणाला ही बुडों न दे शोकीं ॥ ८ ॥
मुनि हो ककुद्मतीसीं कृष्णेसीं प्रीतिसंगम नमो ही ॥
म्हणतां मुक्त करि तसा हा जैसा साधुसंग मन मोही ॥ ९ ॥
परम प्रेमळ हरिहर भक्तांचा तेंवि धन्य संगम हा ॥
देतो सर्वांसि जसा विपुला देनाचि अन्यसंग महा ॥ १० ॥
झाला ककुद्मतीच्या कृष्णेच्या तेंवि संग ओघांचा ॥
जे ज्ञान भक्तियोग स्वच्छ जसा काय या चि दोघांचा ॥ ११ ॥
याच्या कीर्तिपुढें परकीर्ति खजूरीपुढें जशा शिंदी ॥
हा कलिसंगमल हरी संगम लहरी[६५] सुधाब्धिच्या निंदी ॥ १२ ॥
हिमगिरि गौरीस तसा कीर्तिस याच्या सुदंडक वियाला ॥
हा प्रीतिसंगम अतुळ गाति गातिल उदंड कवि याला ॥ १३ ॥
कृष्णादक्षिणतीरीं गणिकाख्य सुतीर्थ तें अहो मुनिहो ॥
म्हणतें माज्या तेज्रीं मुक्त महापातकास होमुनि हो ॥ १४ ॥
पूर्वीं नरनारायण विधिला भेटावया स्वयें आले ॥
घाले तत्सत्कारें जे मोहीं नित्य घालिते घाले ॥ १५ ॥
जो सकळतीर्थपूर्ण ब्रह्मकमंडलु तयांतुनि प्रकट ॥
होय नदी जाळाया श्रितपातक पापवासनासकट ॥ १६ ॥

श्लोक—म्हणती साधु करुनी ॥ प्रणिपात कमंडली ॥
जीतें निजक्षयरुजा ॥ गणि- पातकमंडली ॥ १७ ॥

आर्या—संगम कमंडलीचा कृष्णेसीं जो तया चि शुद्धतमीं ॥
तपले नरनारायण मन हि म्हणे ज्यापुढें न उद्धत मीं ॥ १८ ॥
म्हणतें हें तीर्थ महापातक मद्यश चि हरिल गा मातें ॥
कळि याच्या महिम्यातें केवळ वश जेंवि हरि[६६] लगामातें ॥ १९ ॥
मुनिहो या तीर्थाचा महिमा आदर करूनि परिसा हो ॥
इतिहास उग्र आधीं मन तुमचें धृति धरूनि परि साहो ॥ २० ॥
होता गौतमनामा ऋषि तेजस्वी स्मरारिचा भक्त ॥
त्यक्तक्रोध जितेंद्रिय धनधान्यसमन्वित क्रियासक्त ॥ २१ ॥

---

६५ लहर=लाट. ६६ हरि=घोडा.

रम्य महाकाळवनीं वसला बहु काळ होय तो जीर्न[67] ॥
भोजि न दक्षेसि म्हणे अंतीं मज शिवपदीं च योजीन ॥ २२ ॥
त्या वृद्धाची तरुणी रूपवती संगलालसा भार्या ॥
ती पतिच्या फार जपे किमपि जपेना चि तो तिच्या कार्या ॥ २३ ॥
पतितें नित्य म्हणे ती माझें जातें वृथा चि तारुण्य ॥
पाषाणीं द्रव तैसें तुझिया ह्रदयीं नसे चि कारुण्य ॥ २४ ॥
श्लोक—पुत्रार्थ संपादिति अंगना कीं ॥ पुत्राविणें होय चि भंग नाकीं ॥
कां व्यर्थ नानामिष ये रमाया ॥ वाटे मला हें विष येर माया ॥ २५ ॥
बळें चि घे साधुनि अंगसंग ती ॥ स्त्रीची करी सन्मतिभंग संगती ॥
म्हणे मम स्वप्रिय वायको पहा ॥ करील हो तीवरि काय कोप हा ॥२६॥
संध्याकाळीं गर्भ पोटांत राहे ॥ चित्तीं चिंता साधु तो विप्र वाहे ॥
गर्भच्छेदें तें महा पाप वाढे ॥ जेणें व्हावे प्राप्त संताप गाढे ॥ २७ ॥
सिंहोदरी प्रसवली सुत विप्रजाया ॥ हर्षीनि हर्षित करी बहु विप्र[68]जा या॥
संस्कार सर्व करि गौतम नंदनाचे॥ नेणोनि भावि फळ तो बहु मंद नाचे ॥२८॥
आर्या—गौतम गर्गासि म्हणे कैसा होईल पुत्र हा गर्गा ॥
बा सांग भविष्य तुला म्हणती सर्वज्ञ बहु जसे [69]भर्गा ॥ २९ ॥
त्याचें जातक पाहुनि गर्ग म्हणे गौतमा मुनिवरा हे ॥
ऐसी तव कीर्ति जिला बहु लाजुनि शारदी पुनित्र राहे ॥ ३० ॥
बा तुज असा कसा सुत झाला होणार हा महा पाप ॥
ब्रह्मघ्न मातृगामी मद्यप देईल दर्शनें ताप ॥ ३१ ॥
याचें नाम सुदामा परम दुरात्मा परंतु हा अंतीं ॥
पावेल शांति कृष्णामाहात्म्यीं गाइजेल ही संतीं ॥ ३२ ॥
हें ऐकुनि धर्मात्मा गौतम मुर्छित पडे रडे तापे ॥
स्त्रीतें म्हणे कशी गे प्रसवलिस महाघ तूं महा पापे ॥ ३३ ॥
जेंवि बहु कुपुत्राचें न फणीचें[70] तेंवि दे वपु त्रास ॥
देता झाला कैसा ऐशा मज देवदेव पुत्रास ॥ ३४ ॥
गृहशून्य अपुत्राचें न कुपुत्राचें चि शून्य गृह लोकीं ॥
इत्यादि विलाप करी तो गौतम मग्न होय बहु शोकीं ॥ ३५ ॥
शोकें ह्रदय तडकलें बहुधा झालें न हरिहर स्मरण ॥
बहु हाय हाय वदला गौतम तत्काळ पावला मरण ॥ ३६ ॥

---

६७ जीर्न=म्हातारा. ६८ विप्रज=निपुत्रिक. ६९ भर्ग=शिव. ७० फणी=साप.

मृत पति सुत शिशु[७१] टाकुनि संपादाया महाघ रागेली ॥
सच्चरितावरि सहसा सोडुनि **सिं**होदरी घरा गेली ॥ ३७ ॥
ती **का**न्यकुब्जदेशीं गणिकां[७२]ची नायिका स्वयें झाली ॥
भ्याली नाहीं नरका बहु भक्षुनि मांस ती सुरा प्याली ॥ ३८ ॥
तारुण्यें सौंदर्यें चातुर्यें सर्व तरुण लुटिले तें ॥
काय वदावें भुलले कामुक **रं**भेसि तेंवि कुटिलेतें ॥ ३९ ॥
दांतीं[७३] वरपर्यंकीं चवरांहीं वीजिती[७४] तिला गणिका ॥
मणिकाय काय कांचन वाढे ती जेंवि वन्हिची कणिका[७५] ॥ ४० ॥
संपत्ति **का***मसेना ती सेवी आयती समां[७६] चवदा ॥
कामुक म्हणती तीतें जी **रं**भा काय ती समा च वदा ॥ ४१ ॥
तो शुशु सुहृज्जनाहीं वाढविला पुत्रसा च पोसून ॥
अत्यंत दुष्टचेष्टित जरि तो तरि तदपराध सोसून ॥ ४२ ॥
द्यूत धरी चोरी त्या चोरा परसंपदा दुरापा[७७] न ॥
सुहृदांस न आटोपे पाप **सु**दामा करी सुरापान ॥ ४३ ॥
जे पाप मार्गलुंपक त्यांत शिरे सत्यमार्गलुंपकसा ॥
रोधी त्यास न नरक त्रास निवारिल गजासि कुंप कसा ॥ ४४ ॥
ब्राह्मण हि **सु**दाम्यानें वधिले तें पाप काय सांगावें ॥
मागावें बहु लघु हें गुरु म्हणती मांगिणी न कां गावें ॥ ४५ ॥
ऐसें करुनि **सु**दामा तो गेला **का**न्यकुब्ज देशातें ॥
घे पापकर्मपर्वत माथां न ब्रह्मकर्मलेशातें ॥ ४६ ॥
बुडविति जना न कोटिहि अरि लोभक्रोधकामसे नेला ॥
ऋषिसुत दुष्कर्माला कीं तो दे भोग **का***मसेनेला ॥ ४७ ॥
वृत्त गळां पडुनि पुसे सर्व महापापपुंज तो तीस ॥
गणिका झालीस कसी पूर्वी तूं सांग कोण होतीस ॥ ४८ ॥
श्लोक--सांगे ती निजवृत्त गोत्र पतिचें जें नाम तें आपलें ॥
त्याचें मानस ऐकतां उमजतां नातें अघें तापलें ॥
होय व्याकुळ हायहाय चि वदे दुर्जीविता त्रासला ॥
पर्यंकावरुनिं क्षमेवरि[७८] पडे नष्टासुसा[७९] पासला[८०] ॥ ४९ ॥

---

७१ शिशु=लहान. ७२ गणिका=वेश्या. ७३ दांत=हस्तिदंताचा. ७४ वीजिती=वारा घालिती. ७५ कणिका=कुणगी. ७६ समा=वर्षे. ७७ दुरापा=प्राप्त होण्यास अशक्य. ७८ क्षमा=पृथ्वी. ७९ नष्टासु=गतप्राण. ८० पासला=आडवा * कामसेना=हें नांव सिंहोदरीनें वेश्या झाल्यावर घेतलें होतें.

एताश्च वन्यसुमनोमालास्ते
भवंत्विति वदन्प्रेम्णा कंठदेशे न्यवेशयत् १६४ ॥
सद्वासश्रिय एतस्य रामस्य स्वस्य चात्मनः ॥
तत्याज द्वे त्वचावेकां तारवीं रौरवीं परां ॥ १६५ ॥
विनिवेद्य धूपदीपौ यानीह फलानि मधुरमधुराणि ॥
स्वाभिमतानि व्यसृजत्स तानि रघुनंदनस्य पदमूले ॥ १६६ ॥
सुखी भव सुपूर्णायुः सुकलत्रोथ सुप्रजाः ॥
सुशीलः सुयशाः सौम्य सुवृत्तः सुगुणः सुधीः ॥ १६७ ॥
सुप्रसन्नेन मनसा सुवर्णमयमुत्तमं ॥
आशीःसहस्रमेतस्मै दक्षिणां प्रत्यपादयत् ॥ १६८ ॥

अथ मुनिः—

पूर्णायुर्भव नीरुजो भव सदाचारप्रतिष्ठो भव
कोदंडश्रुतिपारगो भव तथैवान्वीक्षिकीज्ञो भव ॥
लोकत्राणपरायणो भव रिपुप्राणापहारी भव
श्रीस्त्रीको भव सुप्रजा भव सदा संतुष्टचेता भव ॥ १६९ ॥
अर्थ्यभ्यार्थितकामदो भव मृदुस्वादुप्रवक्ता भव
भूभृन्मौलिकिरीटसन्मणिगणोद्धृष्टांघ्रिपीठो भव ॥
लोकश्लाघ्यमहायशा भव पुनर्योगी विरागी भव
श्रुत्यंतार्थरहस्यविद्भव परं भो ब्रम्हनिष्ठो भव ॥ १७० ॥
सर्वेज्योंवसितो यो द्विज[3]राजस्यास्य कराशिरःप्रसरः ॥
विष्णुपदे समजायत स सूचकः पूर्णिमावगतेः ॥ १७१ ॥
विष्णुपदे घनरागश्चेज्जलवृष्टिस्तदा लोके ॥
सैषा पुनरस्य न किं बभूव बहुधान्य[4]भवनिवापाय ॥ १७२ ॥
तदश्रुधारासंपातस्तत्र गंगामचीक्लृपत् ॥
चिदात्मकत्वात्सकलो जलांशो गलितो नु किं ॥ १७३ ॥
पत्न्यस्तत्र तपस्विनामुभयतोऽधिष्ठाय पंक्त्यात्मना
तस्येंदीवरसुंदरैरविरतं वक्त्रं पपुर्लोचनैः ॥
यद्यच्चास्य विधीयतेतिशयनीं तत्तत्तनोति श्रियं
दृष्टिः स्यादिति कल्पयंत्य इव किं मष्यातृटिं गल्लयोः ॥ १७४ ॥

---

१ वसनं निवासश्च । २ पूजा. ३ रामः चंद्रश्च । ४ अन्यजन्म ।

...रत्यत्र हेतुमाह ।

नीरं परमहंसस्य समृद्धिकरमुत्तमं ॥
स्पृहणीयं न कस्यासीत्कौशिकस्य करार्पितं ॥ १७५ ॥
प्रागिनः प्रीणयामास तत्र साद्गुण्यसिद्धये ॥
अन्नान्यमृतकल्पानि सोनल्पान्युपकल्पयन् ॥ १७६ ॥
महार्घवस्त्राभरणैर्दक्षिणाभिश्च तोषयन् ॥
प्रेक्षकान्प्रेषयामास प्रेमवादपुरःसरं ॥ १७७ ॥

तत्कतुन्यायेन विवाहपत्रागमने हेतुमाह ।

श्रीरामविवाहमहं द्रक्ष्यामि कदेति चिंतयंत्यायात् ॥
सामर[1]वसुधोल्लासं मुं[2]द्रितमथ कुंकुमारुणं पत्रं ॥ १७८ ॥
स्वस्ति श्रीमुनिवृंदवंदितभवत्पादारविंदेष्वहं
वैदेहः प्रणतीः शतं विरचयन्बद्धांजलिः प्रार्थये ॥
सीताया दुहितुः स्वयंवरमहं कर्तास्मि तन्मंडपा-
लंकारं विरचय्य कार्यमखिलं दासस्य संपाद्यतां॥ १७९ ॥

पत्रागमसामग्र्यभावेपि पत्रागमने हेतुमाह ।

वि[3]लक्षणं सर्वमनोज्ञमंते वसंतमारेदुषि नि[4]र्धलाशे ॥
वन्येत्रे[5] पत्रागम एष तत्र निमज्जयामास न चित्रपूरे ॥ १८० ॥
भाविस्वयंवरनिमित्तकमात्रमेवं बाह्येप्यदर्शयदसौ नरवा[6]ग्रपत्रं ॥
अंतर्मनस्यथ पुनर्नवरस्य तत्र प्रास्थानिकीव शिविकेयमिति व्यवास्यत्॥ १८१॥

दूतस्य तस्य श्रीराघव एवायमस्मद्राजदुहितुर्योग्यो वर इत्यंतराशयं सूचयतस्त-
त्सत्कारे तेने सह संलापहेतुमाह ।

नूनं पत्र[7]वहस्य तत्रभवतो यातस्य तत्राश्रमे
रम्ये माधवयोगजातसुमनोभावस्य तस्याभवत् ॥
दि[8]व्यामोदपरंपराभृशतराः संतन्वतः सर्वतः
साफल्यं द्विज[9]राजपर्षदुपलाल्यत्वं पुनस्त्वार्थिकं ॥ १८२ ॥

---

१ ...णां वसुधायाश्च हर्षजनकं पक्षे सामवेदघोषसुधोल्लासं । २ पत्रं गरुडे पक्षे स्पष्टं मुद्रांकितं वैष्णवत्वात् पक्षे स्पष्टं । ३ रलयोः सावर्ण्याद्गरुडरक्षकं । शिष्य रामं । पक्षे वसंतं । ४ पत्रशून्ये मारितराक्षसेच । ५ विश्वामित्रे वृक्षे च । ६ नरेण वाह्यं पत्र । पक्षे नरैर्वाह्यं पत्रं नरवाह्यपत्रं । ७ पत्राणि वहति पत्रवहः वसंतः । पक्षे लेखवाहः नस्य । ८ गंधः हर्षश्च । ९ पक्षिणः । ब्राह्म... श्च ।

नंदसुंदिलः ॥
चेत्रमाविरभूत्परं ॥ १८३ ॥

गुरुराज भवत्कार्यं न किंचिदवशिष्यते ॥
अतः पितृगृहं गंतुमनुग्राह्योस्मि सांप्रतं ॥ १८४ ॥

विश्वामित्रः—

विवाहोत्सवमननुभूय तव गमनं न संभवतीत्याह ।

वत्स राम महाबाहो भूभर्तुः श्रीमतस्तव ॥
महाविवाहमुत्सृज्य गतं कथमिवोचितं ॥ १८५ ॥

रामः—गुरुपादैः समादिष्टः केवलं यागसिद्धये ॥
विश्वामित्रः—तद्धनुर्याग एवायं न किं सिद्धिमपेक्षते ॥ १८६ ॥
रामः—स्फारं स्फारं प्रतीक्षेत जनको मारसान्वितः ॥
विश्वामित्रः—उपगम्याशु त द्यस्य तोषो ननु विधीयतां ॥ १८७ ॥
रामः—सर्वथा गुरुकार्यंतु नावशिष्टं कथंचन ॥
विश्वामित्रः—कुशाग्रबुद्धे किं वाच्यमवशिष्यत एव तत् ॥ १८८ ॥
रामः—तत्किं । (विश्वामित्रः)—जनककृत्यं यत् ॥
रामः—स्वामिंस्तदपि किं पुनः ।
विश्वामित्रः—वत राम न जानीषे यदेवैतत्तदेव तत् ॥ १८९ ॥
किंच ।

अत्रीयथाः[3] केवलमेकलं मखं नैतावता तद्गुरु कार्यमुच्यते ॥
त्वयीक्ष्यते चेत्सकलत्रता तदा भवेत्पुनस्तद्व्यपदेशसंभवः ॥ १९० ॥

रामविवाहाय द्विजा इव खगा अपि निर्ययुरित्यत्र हेतुमाह ।

विवाहकार्यसिध्यर्थं श्रीरामस्यातिसंभ्रमात् ॥
द्विजानां निकुरंबाणि सकुटुंबानि निर्ययुः ॥ १९१ ॥
विवाहोपस्थितौ खेटैर्वरपक्षावलंबिभिः ॥
कथं स्थेयमिहास्माभिरिति किं नु प्रतस्थिरे ॥ १९२ ॥

द्विजाः स्वकांतानिकटे स्वकामानाविश्चक्रुः ।

यास्यामो मिथिलापुरं वयमयं श्रीरामभद्रः पुनः
कर्ता भंगमनंगदाहिधनुषोरंगांगणे संगतः ॥

---

१ वासनोपबंधेपि वसनस्यायं वासनश्वासानुपबंधश्च । २ त्राणमकरोः । ३ सकलांत्रायत इति तस्य भावः । पक्षे भार्यासहितता ।

कन्यामंगलमालिकां परिमिलद्भृंगामनंगाकृ.

वामुच्यांगकुरंगपुंगवदृशि स्वांगानि शृंगारयेत् ॥ १९

पश्यामः करपीडनोत्सवमलं स्नास्याम उष्णोदकैः

पास्यामः पय उज्वलं सहासितं स्थास्याम उच्चासने ॥

ग्रास्यामोमृतकल्पमन्नममलं स्वप्स्याम आस्तारके

प्राप्स्यामोंबरभूषणानि विपुलां लप्स्यामहे दक्षिणां ॥ १९४ ॥

इत्येवं निश्चयं चक्रुः केवलामंत्रणादपि ॥

तत्स्थाने शकुना[1]: सर्वे यत्प्रस्थाने पुरोभवन् ॥ १९५ ॥

तपोवनरक्षणं श्रीरामविवाहोत्सववीक्षणं च कर्तव्यमिति मुनिराह ।

अनेकप्रतिपत्त्य[2]र्हास्तास्तास्तु वनदेवताः ॥

द्विधा[3]प्यामंत्रयामास विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ १९६ ॥

मुनेः परिच्छदशकटनिर्गमने हेतुमाह ।

सहाश्रयः सर्वपरिच्छदोद्भटा जटाधराणां शकटा विनिर्ययुः[4] ॥

त्रैलोक्यनाथस्य वरस्य तस्य ते युक्तं सहाया ननु चक्रवर्तिनः ॥ १९७ ॥

सर्वमहाजननिर्गमे हेतुमाह ।

सन्मण्या[5]दिपरिष्कृतदेहा आनंदभृद्वरसहायाः ॥

सन्माणिसुवर्णमुक्ता आनंदरयास्य सहचरा युक्ताः ॥ १९८ ॥

यस्यां धत्ते चंद्रमौलिर्विहारं तं कौबेरं दिक्प्रदेशं विशंतः ॥

ते वैदेहा मंत्रितास्त्यक्तगेहा निःसंदेहाः स्वार्थासध्यै बभूवुः ॥ १९९ ॥

अवाद्गच्छतामपि तेषां शोणनदकूले एव वसतौ हेतुमाह ।

वैदेहस्य वदान्यमंडलमणेः प्राप्स्यन्महादक्षिणं

कन्योद्वाहमहोत्सवं नवनवोत्साहं समुद्यज्ज्वं ॥

धावंतोपि सुवर्ण[6]बाहुमधिकोदारं निरीक्ष्यांतरा

तत्रैव न्यवसंन्स्वभावचरितं दुर्वारमुर्वीतले ॥ २०० ॥

श्रीरामेण कोयं देश इति पृष्टे तद्वृत्तमाचिख्यासुः ॥ स्ववंशाख्यायिकामवतारयन्स्वधू-
विषये पुंसापि प्रयतितव्यमिति रामबुध्यारोहार्थं कुजकन्याख्यानं प्रसंजयति ।

कुशेशयजनेर्जज्ञे राजर्षिः कुशिकस्ततः ॥

कुशनाभो घृताच्यां स कन्याशतमजीजनत् ॥ २०१ ॥

---

१. शकुनाः । पक्षे पक्षिणः । २ अनेकरूपांतराणि कर्तुमर्हाः । ३ आश्रमरक्षणं । स्वसहागमनं च । ४ राजानः । शकटाश्च । ५ आदिशब्देन सुवर्णमुक्तानां ग्रहणं । ६ तन्नामकं नदं । पक्षे सुवर्णहस्तं । अत्यंतोदारं । अत्यंतजलोदारं च ।

अनुक्रमणिका

जगत्प्राणायापि तस्मै याचमानाय वायवे ॥
नैव ताः स्पृहयामासुः क्वचिद्दाक्षिण्यशालिने ॥ २०२ ॥
वातप्रकोपात्कुटिलांगवल्लिकाः पित्रार्पिताः स्नेहपरिप्लुतास्ततः ॥
ता ब्रह्मदत्तस्य शुचेरुदर्चिषः स्पर्शेन सद्यः कुटिलत्वमत्यजन् ॥ २०३ ॥
राजर्षिवर्यः स पवित्रचर्योऽस्मत्तातपादान्गलितप्रमादान् ॥
अगाधधाम्नः किल गाधिनाम्नः प्रभूतभूम्नो जनयांबभूव ॥ २०४ ॥

गावृत्तं परिपृच्छते श्रीरामाय विवाहविषये उत्साहार्थं कुमारकथां प्रसंजयति ।

अथोषसि महानृषिः स विनिवर्त्य नित्यक्रियां
जवादभिनवाब्जजन्समवापदेवापगां ॥
स्वशक्तिहततारको ननु कुमार एव ध्रुवं
स वासवदिवौकसामपि विशेषतोदप्रदः ॥ २०५ ॥

पूर्वजप्रयत्नानुसारेण सीताविषयएव भवतापि यतितव्यमित्यत्र हेतुमाह ।

स्वपिन्युद्धारिणी स्फीता शीता सुरतरंगिणी ॥
रघूणां यतमानानां प्रसिद्धिर्मूर्तिमत्यसौ ॥ २०६ ॥

श्रीरामेण विशालायाः पुर्याः वृत्तांते पृष्टे तदाख्यायिकामवतारयन्पुरुषबलिस्त्रियोपि सर्वोत्तमापत्यमभीप्संतीति बोधयितुं दितितपस्याख्यानं प्रसंजयति ।

पुरा किल्यास्मिन्विषये निदेशात्पत्युर्मरीचेस्तप आचरंती ॥
सर्वोत्तमापत्यपरीप्सया तां प्रतारयामास दितिं महेंद्रः ॥ २०७ ॥
अत्रैव चित्रं रघुवीर विष्वग् वातस्य संगेपि नवप्रसंगे ॥
अलंबुषायास्तनुगात्रवल्ली फलं विशालं बिभरांबभूव ॥ २०८ ॥

तेन विशालेनेयं पुरी विनिर्मितेत्यादिका ।

विशालाया अपि पुरो विशालापि कथानयोः ॥
कौशिकस्यापि संबंधात्सुधाभूत्तन्महाद्भुतं ॥ २०९ ॥
(रामः) कस्यैतदाश्रमपदं **(विश्वामित्रः)** गौतमस्य महात्मनः ॥
(रामः) हा कुतस्तर्हि भगवन्निःसत्व इव दृश्यते ॥ २१० ॥

निःसत्वे हेतुं दर्शयति मुनिः ।

---

१ तैलं प्रेम च । २ तन्नामकऋषेः शुद्धस्य वन्हेश्च । ३ अलंबुषा तु मुंडीर्यां स्वर्गवारांगनांतर इति मेदिनी । ४ विशालनामकं पुत्रं । तन्नामका अप्सरा लताभेदश्च कदुवृंदावनं । विशाला त्विंद्रवारुणीत्यमरः । ५ कदुवृंदावनं । ६ रामलक्ष्मणयोः । ७ गुग्गुलोः विश्वामित्रस्य च ।

वसिष्ठे नानुशिष्टोपि बत वेत्सि न राघव ॥
निःसत्व एव नियतं केवलोर्थपरायणः ॥ २११ ॥

एवं वचोवैचित्र्या राममनोविनोदं विरचय्य वास्तववृत्तं व्यवृणोत् ।

अध्यात्मानं प्रार्थयानं विरिंचिस्तं राजानं निर्जराणां निरस्य ॥
लावण्याब्धिं पुण्यशीलाग्रगण्यां कन्यां वन्यायाप्यदाद्गौतमाय ॥ २१२ ॥

तत्र हेतुमाह ।

यः स्वस्थोपि निकामकामवशतो स्वस्थो भवन्याचते
तं संत्यज्य न भोगमंडनमिमं को नैव दद्यात्सुतां ॥
स्वास्थ्येनार्यविचारतत्परधिये न्यक्कुर्वते भोगिनो
भूमानं ननु नित्यनिश्चितनवं द्रव्याय भव्यात्मने ॥ २१३ ॥
तदादि पांसलयितुं गौतमस्य मुनेर्गृहान् ॥
अनिशं कामयांचक्रे स पांडुरकरेण्डराट् ॥ २१४ ॥

शचीरंभादिस्वीयसामान्यवनिताः संत्यज्यास्यामेव कुतो लंपट इत्यत्र हेतुमाह ।

हावान्सर्वान्मुग्धमध्यादिभावानातन्वानान्द्विप्रकारान्स्वदारान् ॥
हित्वाहल्यैवास्य कामाय जज्ञे संभोगेस्या यच्छतानंदलाभः ॥ २१५ ॥

तथा ।

वारांगना वापि वरांगनापि वा न रोचतेऽमुष्य यथा परांगना ॥
स्वापे यथा ब्रह्मपदावलंबवन्नो लैभ्यलाभः पुरुषार्थतां वहेत् ॥ २१६ ॥

इंद्रः स्वगतं । उपागतं मां न कदाचित्प्रत्याख्यास्यतीत्यत्र हेतुमाह ।

वृद्धेऽस्मिन्द्विजराज्यकिंचनज्यजनोत्तंसे तपःकर्कशे
मृद्वंगी तरुणी कथंचिदपि वा रज्येत सा पद्मिनी ॥
आदित्यं किल कामयेत नियतं कामाभिरामाकृतिं
श्रीमंतं वत निर्जरोत्तममिमं मामीक्षमाणेव सा ॥ २१७ ॥
कदाचिच्छिष्यवर्गे तु समाहर्तुं समित्कुशान् ॥
निर्गते स्वाश्रमात्स्नातुं गौतमोपि जगाम सः ॥ २१८ ॥

अत्रांतरे इंद्रप्रवेशो युक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

द्विजराजे परिवारैर्निर्गच्छति वनांतिकम् ॥
आदित्यस्य निशांतस्य प्रवेष्टुं काल एव सः ॥ २१९ ॥

---

१ सत्वगुणशून्यः २ अर्थपरायणः रजोगुणयुक्तः । न्यायशास्त्रस्य केवलार्थपरायणत्वं मस्तिद्धं । ३ लभ्यलाभः पुरुषार्थतां नावहति किंत्वलभ्यलाभः । परांगनाया अलभ्यत्वात् । ४ चंद्रे ब्राम्हणश्रेष्ठे गौतमे च ।

ब्राम्हणस्य गौतमस्य च वेषकरणे हेतुमाह ।

ब्रम्हकन्याविलासस्य पात्रं नाहं सुराधिपः ॥
इति वेषं द्विजेंद्रस्य कृतवान्गौतमोपमं ॥ २२० ॥
कृष्णाजिनाच्छन्नदुकूलकक्षः कुशाग्रमुष्टिं तिलनारिकेलं ॥
कुर्वन्कराब्जे करकं[1] विवेश वृषोटजं गौतमवेषधारी ॥ २२१ ॥

स्नातुं गतस्य झटिति पुनः प्रत्यागमने हेतुं पृच्छति अहल्या ।

भोः स्वामिन्किमु विस्मृतं झटिति यत्प्रत्यागतं सांप्रतं
(इंद्रः) प्राणप्रेयसि विस्मृतं चिरमभूदद्यैव सद्यः स्मृतं ॥
(अहल्या) तत्किंनाथ (इंद्रः) रतोत्सवेषु रजनौ न प्रीयते पद्मिनी-
त्येवं मन्मथतंत्रवाक्यमयि तत्प्रत्यागतस्त्वत्प्रियात् ॥ २२२ ॥
एवं समाभाष्य हितं मितं स्मितं विधाय पंचायुधविद्धमानसः ॥
निधाय तं स्नानपरिच्छदं क्षितौ रंतुं समारब्ध स चोरतापसः ॥ २२३ ॥
आश्लिष्य स्तनमाकलय्य चिकुरानाकृष्य गल्लस्थलं
संचुंब्याधरपल्लवामृतरसं प्राश्नन्नखैरालिखन् ॥
नाभिं चाभिमृशन्निपीड्य निभृतं स्थूलं नितंबस्थलं
कांचीं विश्लथयन्नुदस्य वसनं रेमे स तां प्रीणयन् ॥ २२४ ॥
विन्यासो न विशेषभूषणकृतो नो पत्रवल्लीकथा
नैव स्रग्रचनं न सूक्ष्मवसनं नैवांगरागोदयः ॥
नो वा मंजुलसिंजितं न भणितं नो चाटुकारो न वा
सीत्कारो मृदुलं न चैव शयनं रत्यैव रेमे परं ॥ २२५ ॥
दृष्ट्वा मन्मथकेलिकौतुकमसावस्मिन्नपूर्वक्रमं
सद्यः शंकितमानसापि बहुशः सा धर्मपत्नी मुनेः ॥
प्रत्याख्यातुमथापि शप्तुमथवा क्रोशं विधातुं मनाक्
नाशक्नोन्निजभाववैभववशाल्लेभे विशेषाद्रतिं ॥ २२६ ॥
नूनं प्रच्छन्नरूपस्याप्यादित्यस्यास्य संगमः ॥
मोदयेन्न कथं नाम सरोगामपि पद्मिनीं[2] ॥ २२७ ॥

सत्या अपि व्यभिचारांकुरोदये हेतुमाह ।

नाथं निर्जरसां निरीक्ष्य सुरताविर्भावरम्याश्रियं
भार्याऽतन्वत वृद्धगौतममुनेः सा नार्यकार्यक्रमं ॥

---

१ तुंबा इति ख्यातम् । २ कमलिनीं स्त्रियं च ।

नित्यं हि व्यभिचारतत्परनृणां संसर्गगंधद्विपे
भीरोरात्मसुशीलशैलशिखरात्पातो न भारः परः ॥ २२८ ॥

गौतमोपास्थितौ शक्रस्यातीवनिस्तेजस्त्वे हेतुमाह ।

कस्त्वं मामकवेषभृत्कथय रे नीचेति वाचं मुखा-
न्मुंचंतं द्विजराजमप्यतिरुषादित्यायमानद्युतिं ॥
पश्यन्नेव जघन्यकर्मवशतः संजातपूर्वां द्विधा-
सौ तेजश्च्युतिमन्वभूत्पुनरपि व्याजाद्विजाधीश्वरः ॥ २२९ ॥

इंद्रः स्वापराधक्षमापने हेतुमाह ।

स्वामिन्गौतम भोः क्षमाधिवसते जानीहि देवर्षभं
प्रामेनं शतमन्युरस्मि यदसौ कामस्य दासोधुना ॥
कन्या सौभगदायि पूजनविधेः शच्यास्तु देव्या भव-
त्कारुण्येन विशालभालतिलको जैवातृको जायतां ॥ २३० ॥

तदानीं गौतमस्याधरस्फुरणातिशये हेतुमाह ।

हित्वा यस्त्वपवर्गसर्गकरणाचारं परं रागवां-
श्चक्रे हंत सकृद्विजोपगमनं सोप्युत्तरः का मम ॥
स्यादस्मिन्कुपिते दशेति चकितः संवेपते तत्र मे
कैवास्थेति विशेषभीत इव किं स्फारं चकंपेऽधरः ॥ २३१ ॥

तथा नयनारुणिमनि हेतुमाह ।

अस्माकं श्रुतिपारशीलकतया सर्वोपरिष्टात्स्थितौ
सत्यामप्यमुना जडेन रचिता क्षेत्रे निजेधस्थितिः ॥
सोढुं तत्त्वधुना परत्र यतते कर्तुं बतास्मत्स्थितिं
निर्मर्यादतयेति कोपत इवारक्ते मुनेरक्षिणी ॥ २३२ ॥

मम प्राणान् रक्षितैव भगवानित्यत्र हेतुमुत्थापयति बृहस्पतिच्छात्रः ।

न्यायेन वर्तमानत्वाद्भवान्ज्ञातेशवैभवः ॥
भगवन्ननु मां रक्षेदेव नास्त्यत्र संशयः ॥ २३३ ॥
अहं तु सर्वथान्यायी भवान्न्यायविशारदः ॥
अतोधुना प्रपन्नस्य कापि शिक्षा विधीयताम् ॥ २३४ ॥

गौतमस्य शरीरमात्रविकाररूपशापदानप्रवृत्तौ हेतुमाह ।

जीवो यस्य गुरुः स्थिरस्तममराधीशं तु वन्यो यथा
निर्जीवं विदधामि तादृशमहाशापोपि नास्मि भुवं ॥

---

१ तेषां संसर्गरूपमत्तहस्तिनि प्राप्ते सति । २ आयुष्मान् । ३ मोक्षः पक्षे पवर्गाभावः । ४ ब्राह्मणीं दंताश्च । ५ ईशत्वादित्वात् ।

एष प्रत्युत तार्दंगित्यथ कृशाक्रोधो मुनिर्गौतमः
शप्तुं तच्चरितोचितं प्रववृते शिक्षाकृते केवलं ॥ २३५ ॥
महद्भगं यत्परमेश्वरेण प्रत्तं न तुभ्यं तदलं ततः किं ॥
गवेषयस्यन्यभगानि हंत गात्रे सहस्राणि भगानि संतु ॥ २३६ ॥
आः प्रवर्तयसे मत्तः प्रभवन्देवपुंगवः ॥
गवोद्रवमेवातः पातये वृषणौ तव ॥ २३७ ॥
देवाधिपतेस्ताद्दशभवने हेतुमाह ।
रागाकुलः सन्विबुधेश्वरोपि वरांगनाशः सुचिरं बभूव ॥
भृंगालिवत्त्कतुनीतितोभूद्वरांगसत्वेपि वरांगनाशः ॥ २३८ ॥
ततः शक्रो मुदैव दिवमगादित्यत्र हेतुमाह ।
अहं वृषोच्छेदकरीमरीरचं क्रियां भवेत्तेन स एव सर्वथा ॥
वपुर्विकाशे वृषणोपपातनं शिवं विजानन्स दिवं मुदा ययौ ॥ २३९ ॥
गौतमः—
आस्त्रस्तधम्मिल्लभरामधोमुखीमामृष्टभालस्थविशेषकां मुहुः ॥
तां वेपमानां श्वसतीं कृतांजलिं बाष्पेक्षणामंतरवैक्षत स्त्रियं ॥ २४० ॥
एतस्याः सुरतोत्साहस्पर्शं स भृशवेपथुः ॥
पैशून्यं रचयामास क्रुद्धगौतमसन्निधौ ॥ २४१ ॥
दृश्यसे पांसुला दुष्टे प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥
सम्यगुज्वलिता कच्चिच्चतुरास्यचतुर्मुखी ॥ २४२ ॥
किं मया जडया कार्यं वंचितास्मीति भाषिणीं शिलारूपशापदाने हेतुमाह ।
स्त्रीत्वाज्जडैवेति मम क्षमं परं त्वपूर्वदेहेंद्रियसंगमादपि ॥
न ज्ञानमासीदिति वेद्मि दुर्भगे शिलासि तस्माद्भव सैव साक्षात् ॥ २४३ ॥
अहल्या—
अपराधस्थिता नूनं भाव्यनुल्लंघ्यमेव तत् ॥
चरणास्त्रातुमर्हंति क्ष्मैकनिलया इमे ॥ २४४ ॥
आकल्पं दृषदेव चेदपयशो मह्यं न दुःखप्रदं
मत्संबंधवशात्परं भगवतो दुःखाकरिष्यत्यलं ॥
कर्तुं पापमयीमिमामपि पुनः पुण्याग्रगण्याममी
श्रीपादा न च शक्नुवंति किमहो ईशोपि येषां वशः ॥ २४५ ॥

---

१ अमराधीशः । २ देवश्रेष्ठः पक्षे पुंगवः खोंड इति प्रसिद्धः । ३ गति पृथिव्यामुपद्रवं पक्षे गवामुपद्रवं । ४ वरांगना विषयिणी आशा यस्य । ५ वरांगं मूर्द्धगुह्ययोरिति कोशः पक्षे उत्कृष्टांगनाशः । ६ धर्मः वृषणश्च । ७ आगः पक्षे अपरस्याधःस्थिता ।

गौतमकोपशांतौ हेतुमाह ।

चतुरास्यसुतासूक्तसुधामास्वाद्य गौतमः ॥
तदात्व एव संजातः शांतः क्रोधधनंजयः ॥ २४६ ॥

श्रीरामस्यैव त्वत्तारकत्वं नान्यस्येति शापमोचनमाह ।

युगे कुत्रचिच्छेषपर्यंकशायी दृषत्तारकः संभविष्यत्यमायी ॥
पदस्पर्शतस्त्वां स लोकत्रयेशः प्रिये तारयेदित्ययं प्रत्ययेऽहं ॥ २४७ ॥

किंच ।

ललाटपट्टलिप्यां यदशुद्धं समुपस्थितं ॥
शुध्येत तत्कथंकारं विनैव हरितारकात् ॥ २४८ ॥

आशिषमाह ।

मेघश्यामः कोटिकामाभिरामो विश्वाधारः कौस्तुभोदारहारः ॥
राशिर्भासां पीतकौशेयवासा आस्तां चित्ते गोचरोंतश्चरस्ते ॥ २४९ ॥
स्फुरन्मौक्तिकोत्तंसकोटीरधारी लसत्कुंडलो योगिचेतोविहारी ॥
गदारी दधद्भक्तचित्तानुसारी स पायादपायात्प्रिये त्वां मुरारिः ॥ २५० ॥
धन्ये विरिंचिकन्ये मन्ये हरिचरणपांसुला भवती ॥
पापा यथा ननु तथा ह्यगण्यपुण्याग्रगण्यतां याता ॥ २५१ ॥

ततः ।

निमज्याप्सु सद्यः समाचम्य वारि परिक्रम्य पत्युः पदाब्जे प्रणम्य ॥
दुकूलांचलं निश्चलं संनिवेश्य स्थिता शासने चासने प्राङ्मुखी सा ॥२५२॥
दृढा बद्धपद्मासनस्थांगयष्टिर्नियम्यानिलं दत्तनासाग्रदृष्टिः ॥
प्रशस्तौ स्व उत्संग आधाय हस्तौ समाकृष्य गां द्वेषरागाबुदस्य ॥ २५३ ॥
समाधाय चित्तं हृदंभोजसंस्थं स्फुरंतं सती श्रीहरिं संस्मरंती ॥
सतः पश्यतस्तस्य सा प्राणतुल्याऽप्यहल्या शिलारूपिणी संबभूव ॥२५४॥

एतच्छिलारूपत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह ।

सा चारुशीलैव परंतु कामयोगादहो लेखकनायकोस्याः ॥
शीले लघुत्वं रचयेत्तदा सा कथंतरा चारुशिलैव न स्यात् ॥ २५५ ॥

गौतमः—तदास्यं समालोच्य बाष्पं विमुच्य समामंत्र्य ता देवता आश्रमस्थाः ॥
समुत्सार्यसत्वा निहित्वा वनं तत्तपस्तप्तुकामो हिमाद्रिं समागात् ॥ २५६ ॥

प्राणिसमुत्सारणे हेतुमाह ।

विक्षेपादपि[1] विक्षेपोऽपक्वचित्तस्य दृश्यते ॥
तत्सत्वरहितो भूयादिदमादिममाश्रमः[2] ॥ २५७ ॥

---

१. पक्षिचालनात् । २ अद्यारभ्य ।

हिमाद्रौ गमने हेतुमाह ।

स्वशास्त्रसिद्धांतितमेकमाद्यमन्यत्तपोनाशकशापजन्यं ॥
इति द्विधा जाड्यवतो मतोस्य हिमालयः प्रायं समाश्रयाय ॥ २५८ ॥

इंद्रपितृप्रसादाद्विकृतिपरिहाने हेतुमाह ।

पितृप्रसादाद्वृषणोपपन्नः सहस्रनेत्रश्च स वृत्रहाभूत् ॥
त्यजंतु गुर्वापादि सर्वलोकाः परं किमेनं पितरस्त्यजंति ॥ २५९ ॥

जघन्यकर्मणोपि साधुफलपरिणामेन जघन्यत्वमित्यभिमन्यते कविः।

प्रालब्धात्प्रबलादसावुपनतो भोगो न कर्म स्वकं
दुःखोदर्कमथापि यत्फलमहो पुण्यक्रियाया अपि ॥
दुःसाधं तदनार्यकार्यमिति ये जल्पंति तेभ्यो नम-
स्तत्त्वं त्वद्व्यभिचारकर्म तदिति ब्रूमो वयं निश्चयं ॥ २६० ॥

मुनिः श्रीरामस्याश्रमांतर्गमने हेतुमाह ।

चिरं स्मरंत्येव निरिंचिकन्या धन्या वदान्याद्भवतः स्वदातुः ॥
पदाब्जपांसूनभिकांक्षमाणास्त्वये रघूत्तंस कृतार्थयैनां ॥ २६१ ॥

द्विजधर्मपत्नीं प्रति पदस्पर्शकरणे बिभ्यद्रामः पर्यनुयुंक्ते ।

पांसुला गौतमस्त्रीयं ममाधमपदास्पदैः ॥
रजोभिः किमु पूयेत पांसुलायेत वाधिकं ॥ २६२ ॥

मुनिः—रजोभिरेवेयं शुध्यतीत्यत्र हेतुमाह ।

अशुद्धस्यापि रजसो दर्शनं स्त्रीविशोधनं ॥
पवित्राणां शिरोरत्नं तव त्वंघ्रिगतं रजः ॥ २६३ ॥
सुरेशानकृशानूत्थनाशा विधिवशादियं ॥
पर्वनाशापदस्पर्शात्पुनीहि मम शासनात ॥ २६४ ॥

रामः—स्पष्टं ।

अस्याः पदांभोजरजोभिषेचनात्स्वसंपदां क्षत्रियबांधवा वयं ॥
भवेम पात्रं बत तां पदाऽस्पृशन्नामो व्यतिक्रामतु नाम हा कथं ॥ २६५ ॥

नायं पदस्पर्शो व्यतिक्रमायेति मुनिः ।

यस्मिन्नाम समुल्लसंति बहुशो निःश्रेयसश्रेणयः

---

१ सर्वं जडं अपूर्वदेहेंद्रियसंयोगेन तत्र चैतन्यादिगुणोत्पत्तिरिति सिद्धांतः । २ प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरिति मेदिनी । ३ सत्. नार्या अकार्ये पुनस्तत्रार्या व्यभिचारसंज्ञमिति तु प्रब्रूमहे । ४ अबीन्यवर्तानभिचारयतीति अव्यभिचारो इंद्रस्तस्य कर्म पक्षे स्पष्टं । ५ इंद्रविषयककोपानलदग्धा । ६ पवित्रीकरणे·आशा यस्याः । पक्षे वायुभक्षिणी ।

संमिश्रो रजसाल्पशस्तव पदस्पर्शोप्यनैतादृशः॥
सत्रे सत्ववधो यथा द्विजनुषां चाखेटके भूभुजां
यत्स्वातंत्र्यनिधेर्विधेरनुमतिस्तत्रास्त्ययं भूयसी ॥ २६६ ॥
करे गृहीत्वाथ रमाधिनाथं द्रुतं समागम्य तदाश्रमांतः।
क्षमां तपोभिर्मुनिवर्यरामां तां स्पर्शयामास पदा मुदा सः॥ २६७ ॥

श्रीरामभद्रपदस्पर्शमात्रेण सर्वथा कृतार्थेत्याह।

स्वपदाब्जरजःस्पर्शात्सच्चिदानंदरूपिणीं ॥
ननाम रामः स्वं नाम श्रावयंस्तां महामनाः ॥ २६८ ॥
तं शापमश्मसारं क्रोधाक्रांतस्य गौतमस्य मुनेः॥
चक्रे सुवर्णसारं भूभृद्वरपादसंभवः स्पर्शः॥ २६९ ॥

तां प्रति रामेण नमने हेतुमाह।

दूरे सर्वं सत्वरं न्यस्य पत्युः प्रैषं[२] तोषाद्धारयंतीं विशुद्धां ॥
बुद्धां युक्तं योगपट्टाधिरूढामेनां नेमे विश्ववंद्योपि रामः ॥ २७० ॥
जलदश्यामलकोमलविग्रहं कुटिलकुंतलकुंडलनावहं ॥
विहितकुंकुमपंकविशेषकं मकरकुंडलकांतकपोलकं ॥ २७१ ॥
विकचपंकजशंकिविलोचनं विशदशारदचंद्रसमाननं ॥
अरुणबिंबनिभाधरपल्लवं मधुरमंदतरस्मितवैभवं ॥ २७२ ॥
रुचिरकंबुवरोपमकंधरं पृथुलचारुविशालभुजांतरं ॥
भुजगभोगचतुर्भुजशालिनं दरगदारिसरोरुहमालिनं ॥ २७३ ॥
कटकतोडरहारविभूषितं घुसृणचंदनकर्दमरूषितं ॥
उभयपार्श्वलुठत्पृथुशाटकं[३] प्रपदचुंबकचंपकमालिकं ॥ २७४ ॥
त्रिवलिसंगविभंगुरितोदरं कनकभंगपिशंगवरांबरं ॥
कटितटार्पितमंजुलशृंखलं रविमरीचिलसद्वसनांचलं ॥ २७५ ॥
विधृतकांचननूपुरतोडरं नखमणिद्युतिधूतसुधाकरं ॥
ध्वजसरोरुहवज्रलसत्पदं नियुतमन्मथरूपमदच्छिदं ॥ २७६ ॥
सुकृतराशिवशाप्रियदर्शनं भवमहार्णववैभवकर्शनं ॥
रघुपतिं भगवंतमवेक्ष्य तं पतिवचःस्मरणात्प्रणनाम सा ॥ २७७ ॥
तमासेचनकं प्रीत्या पश्यंती हरिणेक्षणा ॥
दृशो विस्फारयांचक्रेंतर्निधातुमनाइव ॥ २७८ ॥
पापीयस्या मम स्पर्श एतयोररिपूतयोः ॥
अभूदिति शुभैर्वार्भिः स्नपयामास किं सती ॥ २७९ ॥

---

१. राजा रामः पर्वतश्च। २ आज्ञां। ३ शेला इति प्राकृतभाषायां।

श्रीदेव्याप्युपलाल्यमस्य चरणं प्रक्षाल्यंतीं नले-
स्तल्लावण्यविमोहिता करतलेनास्फाल्य चाघ्राय तं ॥
चुंबंती च मुहुर्मुहुर्मम कृते क्लेशोस्य हाहा विभो
एवं गव्हरिताश्रुपूर्णनयना प्रोच्छंत्यभूत्सा चिरं ॥ २८० ॥
गाढं गाढं सा समालिंग्य साध्वी तावास्वाद्य स्वांकयोस्तन्मुखांतः ॥
स्वादु स्वादून्यर्पयंती कलानि मंदं मंदं सुंदरं संबभाषे । २८१॥
कौशल्या जननी सखे दशरथो नाथ स नः स्वस्तिमा-
नास्ते कच्चिदये **(रामः)** ह्युभावपि शुभौ **(अहल्या)** त्वां राम पृच्छाम्यहं॥
सा साध्वी तु तवेदृशस्य गुणिनः सेहे वियोगं कथं-
कारं नाप परं **(लक्ष्मणः)** ब्रवीमि किमहो मातर्भवेत्याः कृते ॥ २८२ ॥

अहल्या—

सत्यं नु किमये सा तु पश्यता त्वन्मुखं चिरं ॥
इत्यालिंग्य दृढं साश्रुः स्नपयामास सा सती ॥ २८३ ॥
सर्वं भद्रमभूदये परमहं त्वामेकमभ्यर्थये
स्वस्योद्वाहमहोत्सवाय नियतं त्वं मामिमामाव्हय ॥
को नामास्य गुणाकरस्य रुचिराकारस्य पक्षं वरं
नानंदप्रचुरं भजेत मतिमान्वैदेहपक्षादपि ॥ २८४ ॥
दंपत्योर्युवयोः परस्परपटग्रंथेर्विमोक्षे मिथो
नामादानकुतूहलेन हसति स्त्रीणां कदंबे हि नः ॥
तत्तत्कालिकमंदहासमधुरश्रीमेदुरे वां मुखे
संवीक्ष्य त्वनयोर्वयं नमनयोः साफल्यमाशास्महे ॥ २८५ ॥
तस्यास्तदानीं सौहार्दसुधासागरपूरगः ॥
चिरं प्रवहति स्मायं मुनिर्गुरुरपि स्वयं ॥ २८६ ॥
शुद्धसत्वमये रामे संगते तत्र सत्वरं ॥
सर्वसमूहोर्थीदाससादैव सर्वतः ॥ २८७ ॥

मुनिः—

रोमांचकंचुकविशेषलसच्छरीरां बद्धांजलिं नयननिर्गलदश्रुधारां ॥
ऊचे मुनिः स भगवांश्चिरविप्रलब्धा[1] त्वं साध्वि तावदधुना भव तादृगेव ॥२८८॥

अहल्या हिमालयं जिगमिषुः ।

नमस्ते परब्रह्मणे तारकाय नमः साधुसंपत्तिवितारकाय ॥
नमः शत्रुसंघातसंहारकाय नमो बाणतूणीधनुर्धारकाय ॥ २८९ ॥

---

१. वियुक्ता । पक्षे विप्रेण लब्धा ।

तं कौसल्यानंदनं वीतशल्या नत्वाहल्या स्वात्मनो जन्मवल्याः ॥
साफल्यार्थं पूर्णपीयुषकुल्यातुल्यां वाचंताममूल्यां व्यतानीत् ॥ २९० ॥
मनसि जलदशामं कोटिकामाभिरामं करधृतशरचापं रूपमेतत्तवास्तां ॥
वचसि च मम नित्यं राम तें नाम सत्यं किमपि न परमन्यत्स्वार्थकृत्प्रार्थयेहं ॥ २९१ ॥

जडसंयोगवियोगरूपायाः मुक्तेः सत्वकार्यत्वात् कथंतरां तद्रजसोभूदित्यत्र हेतुमुत्प्रेक्षते ।

सत्वं सत्वविमुक्तये ह्यधिकृतं नाथ त्वया सांप्रतं
योगोयं तु कदापि मेस्त्विति रजः पादांबुजं शिश्रिये ॥
पादांभोजदृढाश्रितार्थितमहाकल्पद्रुमो मामकः
स्वामी तां द्विजडामनेन दयया किं मोचयामास सः २९२ ॥

रामायं गौतमाश्रम इत्येतावदुक्त्वा सरलं गंतव्ये सति कौशिकस्यैतावत्प्रवृत्तौ हेतुमाह ।

अस्योद्वाहकृतेथ ते खलु परं जायालयेगारकः
सोयं दारवियोगमस्य जनयेदेवेति नैवान्यथा ॥
तत्तन्निष्कृतिरस्य शास्त्रविहितैवापेक्षितेति ध्रुवं
विप्रेंद्रस्य सदारयोगमधुना किं कारयामास तं ॥ २९३ ॥

इत्यहल्योद्धारः ।

स रामं मुनिं नावमारोढुकामं समालोक्य हंहो स्तभानस्तभान ॥
इति प्रब्रुवाणोद्धगंभीरवर्णं स तूर्णं रुरोधार्णसः कर्णधारः ॥ २९४ ॥

मुनिमुपेत्य ।

लोके [1]शापस्थितं वस्तु मानुषीकुरुते तु कः ॥
अनुगृण्हीष्व मां देव स दूरादेव वर्ततां ॥ २९५ ॥

मुनिना सोयमिति दर्शिते रामं प्रति ।

वरा[2]केपोतिका वन्यकुटुंबपरिपोषका ॥
चिरादायुष्मती भूयात्तुभ्यं राम नमो नमः ॥ २९६ ॥

रे रे जाल्माशेषमान्यो वदान्यो धन्यो राजा मन्यतां नान्यथायं ॥
नद्याः पारं तारयैनां विचारं मा त्वं कार्षीः कारय स्वात्मकार्यं ॥ २९७ ॥
भूयानस्मात्स्यात्स्वलाभो यथा त्वं धाम्न्येव स्वे रंस्यसे पूर्णकामः ॥
कृत्यः स्पर्शस्ते जलस्यैष कष्टः किं ते [3]पोतैः [4]पोतिकाभिश्च किंवा ॥ २९८ ॥

कर्णधारः——

नैव जानामि राजानं बालमेनं मुनीश्वर ॥
स्वलाभे प्रतिभूश्चेत्स्यास्तारयाम महानदीं ॥ २९९ ॥

---

१. पक्षे लोकेशो विष्णुस्तस्य पादजलं तत्र स्थितं । २ पक्षे श्रेष्ठा ब्रह्मपुत्री । ३ पुत्रैः । ४ पुत्रिकाभिश्च । ५ जाभीन इति प्राकृतभाषायां ।

सहचरैः समं स्वगतं ।

अस्यानर्थकरं रजः पुनरतः प्रक्षाल्य सम्यक्तरा-
मुच्चाल्यैव सहानुजेन सहसैवाभ्यंतरे स्थाप्यतां ॥
तत्रादौ तरणौ सितांशुकमिदं कृत्वाशुचिं सद्रुचिं
न्यस्यैनं बहुसत्वरं भवनदीपारं परं गम्यतां ॥ ३०० ॥

तदनु

पीठाग्रे विनिवेश्य विष्टरवरे कोष्णैः सुगंधोदकैः
लक्ष्मीः क्षालयितुं स्वयं यमभयं धत्ते स्वचित्ते ह्रियं ॥
तं पादं स पटच्चरेऽश्मनि मुदः कुंभोदकैर्धावयां-
चक्रे पश्यत नन्वकिंचन वशीभावोद्भवं वैभवं ॥ ३०१ ॥

तीर्णायां नद्यां तरपण्यविषये ब्रुवाणं राममाह ।

जडतारकौ तरणिकुलनाथौ वनचारिणावपीत्यावां ॥
सद्दशाविति भवतोहं रघुवर नार्हामि किमपि तरपण्यं ॥ ३०२ ॥

किंतु ।

उपयमगमनप्रसंगतोद्य त्वमयि मयेह यथैव तारितोसि ॥
त्वमपि मम तथाविधप्रसंगे रघुवर तारय न प्रतारयैनं ॥ ३०३ ॥
चित्रं स चक्रे प्रचुरं चतुरास्यगुरोरपि ॥
श्रीरामेण स्मृतः सद्यो मनसीदृक् स मुक्तिभाक् ॥ ३८ ॥

इति नाविकमुक्तिप्रसंगः ।

मिथिलोपवने प्रातः प्रवेशने हेतुमाह ।

रामोयं शशभृत्कलानिधितया पूर्णप्रतापत्वतः
सूर्योपीति निशांतरे तदुदयः स्यादत्र चेत्पत्तने ।
योऽस्माकं तु चिकीर्षितः स कमलोल्लासः कथं स्यादिति
ध्यायं ध्यायमयं तपस्वितिलकः प्रातः प्रवेशं व्यधात् ॥ ३०४ ॥

ऋषिवाटनिवेशने हेतुमाह ।

कन्यागमो यत्र समस्तहस्तोल्लासः स शूरस्य रघूत्तमस्य ॥
अदूरभावीति विवेश विश्वामित्रः स वन्याधिपसिंहराशिं ॥ ३०५ ॥
सद्वृत्तसामृतकरद्विजेंद्रशरणागतिः ॥
प्रतापिनोपि झटिति स सीतत्वाय जायते ॥ ३०६ ॥

---

१ डलयोः सावर्ण्यं । २ सूर्यः नौका च । ३ काननं सलिलं च । ४ कन्याराशिः । पुत्रीच । ५ हस्तो नक्षत्रं पक्षे दक्षिणाप्राप्त्या हस्तानंदः । ६ ऋषिश्रेष्ठसमूहं पक्षे सिंहराशिं । सिंहराशिगमनं विना कन्याप्राप्तिर्न भवति ।

मुनिवाटप्रवेशमात्रेणैव गतश्रमा इत्यत्र हेतुमाह ।

निबिडतरतरुच्छाये मुनिवाटांतःप्रविष्टमात्रास्ते ॥
कांतारे श्रांता अपि रविरहि[1]ततया भवन्समं शांताः ॥ ३०७ ॥

आगतानां तेषां तत्रत्यगृहमेधिभिरातिथेयीकरणे हेतुमाह ।

त्वष्टैव निलयवासी यो हि महाता[2]पसत्वमतिथीनां ॥
नोपचरति हिममधुरैः रेफदृशस्तत्र साधवो नूनं ॥ ३०८ ॥

कौशिकागमनेन जनकानंदे हेतुमाह ।

कौशिकी[3]गमनं नूनं नेह तोषाय जायते ॥
ननंद जनकस्त्वेनं मत्वा सुदि[4]नदर्शनं ॥ ३०९ ॥
तं कौशिकं शिष्ययुतं समागतं नृपः समाकर्ण्य समागमद् द्रुतं ॥
तदा विदेहोपि पदा चरञ्छतानंदेन मूर्तेन सहैतदद्भुतं ॥ ३१० ॥

मुनये आसनदाने हेतुमाह ।

परिक्रम्य प्रणम्याथ समाश्लिष्य पुनः पुनः ॥
अददात्सत्प्रधानायात्रासनं नरशासनः ॥ ३११ ॥

पाद्यदाने हेतुमाह ।

आशु स्वश्रेयसं गंतुं विदेहनरनायकः ॥
जग्राह किमयं प्रीत्या धावनार्थं मुनेः पदं ॥ ३१२ ॥

महापूजायां हेतुमाह ।

अलंचकार प्रवरं द्विजेश्वरं गंधैः शुभैश्चंदनकुंकुमांचितैः ॥
हारैरुदारैरुचिरांबरैस्तथा कल्पैरनल्पैः स विदेहभूषणः ॥ ३१३ ॥

स्वकृतार्थतायां हेतुमाह ।

एष भोः कौशिक स्वामिन्नुदाराशयसन्मणे ॥
लब्धार्थो जनकस्त्वद्य भवत्पादप्रसादतः ॥ ३१४ ॥

मुनिर्जनकधन्यतायां हेतुमुपन्यस्यति ।

कुशलं वसु जातं ते त्वमप्ययमनामयः ॥
विदेहाधिपते कच्चित् (जनकः) प्रसादेन भवादृशां ॥ ३१५ ॥
महतां पदपद्मपांसुपूरान्परिचिन्वन्पुरुधन्यतां प्रयातः ॥
स कुशल[5]वसुतोन्यथा कथं त्वं प्रथितं चोर्मि[6]लयान्वितोसि राजन् ॥ ३१६ ॥

---

१ रविः सूर्यः पक्षे रेफशून्यतया श्रांतपादात् रेफनिष्कासेन शांता भवंति । २ गृहाश्रमी महातापसत्वमत्यंततापस्थितिं हिममधुरपदार्थैः । रेफदृशः कुत्सितदृष्टयः पक्षे महातापसतां रेफदृशः निरयवासीति । ३ उलूकः । पक्षे विश्वामित्रः । ४ दिनदर्शनवंतं पक्षे शोभनदिनदर्शनं । ५ कुशलवसुतौ यस्यास्तया सीतया सहितः । पक्षे कुशलवसुतासहितः । ६ षड्र्मिलयः पक्षे ऊर्मिला ।

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

सूचना.

(१) सन १८७९–८० सालचे १२ अंकाच्या प्रती ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकाबद्दल ८८६ पाठविले असतां अंक रवाना होतील

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए., प्रोफेसर मुंबई.
„ „ शिवराम परशराम भिडे, एम. ए. ....बडोदें.
„ „ कृष्णाजी मोरेश्वर, डिस्त्रिक्ट जज्ज आफिस ....ठाणें.
„ „ काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. हायस्कूल ..पुणें.
„ „ सावळाराम माधव निसबत सायेर ....इंदूर.
„ „ वामन दाजी ओक, सिटीस्कूल ....नागपूर.
„ „ रामचंद्र जनार्दन वैद्य सरदार हायस्कूल ..बेळगांव.
„ „ काशिनाथ गणेश केळकर बी. ए. ....सातारा.
„ „ गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ. मा. रा० हायस्कूल कोल्हापूर.
„ „ परशराम भिकाजी भाव्ये वकील ....रत्नागिरी.
„ „ त्रिंबक केशव परचुरे. ....अलीबाग.
„ „ विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ....उमरावती.
„ „ बळवंत कमळाकर शिरस्तेदार ....सरदारपूर.

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६ मागाहून ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ८८६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

(४) आमच्या मुक्त्यारांखेरीज दुसरे ठिकाणीं पैसा भरल्यास तो आम्हांस पोंचण्याबद्दलची जबाबदारी आम्हांकडे नाहीं.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ पुणें गोगटे यांचा वाडा या पत्त्यावर ठेवावा.

अनुक्रमणिका